

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 34 * φθινόπωρο 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι του Χαρίλαου Δημόπουλου [3] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Παπαδιαμαντικό λεξιλόγιο [8] ~ Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Κωστή Παλαμά ανέκδοτη επιστολή προς Γεράσιμο Μαρκορά [9] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Ολοκληρωμένη δημοσίευση του «[Κόσμε σκληρέ...]» και δυο παρατηρήσεις για την «9η Ιουλίου...» του Β. Μιχαηλίδη [11] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Ο Βασίλης Μιχαηλίδης και η Κυπριακή Έκθεσις (Αθήνα 1901) [17] ~ Κ. Γ. ΓΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Βασίλη Μιχαηλίδη, «Το όρομαν του Ρωμιού»: τρία παράλληλα «ποιητάρικα» κείμενα [21]. Β' Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Κυπρίων ποιητάρηδων κ.ά. [59] ~ ΛΕΝΑ ΑΡΑΜΠΑΤΖΙΔΟΥ, Καβαφικό ναοφιλολογικό [23] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Γράμματα στο Σικάγο. Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Κ. Π. Καβάφη στον Μ. Βισάνθη [27]. Από τη σχέση των Forster και Καβάφη [31] ~ ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, Ο Όψιμος Κρίνος και η πρώτη ζωή του Πλάτωνος Χαριμίδα [34] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Λίγα ακόμη για την επιμέλεια της ποιητικής ανθολογίας *Οι Νέοι (1910-1920)* [39] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Μια άγνωστη συζήτηση για το «πετρόλαδο» της *Eroica* [44] ~ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΑΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πέντε Εικόνες και μία Αυτοπροσωπογραφία του Μ. Σαχτούρη [48] ~ ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Τρία ανέκδοτα σημειώματα για την πρώτη συλλογή διηγημάτων *Η αφίσα* του Περικλή Σφυρίδη [51] ~ ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Άρπαξε να φας, και κλέψε να 'χεις [53] ~ ΣΠΥΡΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗ, Προβληματισμοί για τη γραπτή απόδοση της κυπριακής ελληνικής [55] ~ ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ, Η ποίηση του Γεωργίου Α. Μαρκίδη. Οι δεσμεύσεις της μετρικής και η απελευθέρωση της φαντασίας [60] ~ Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις, σχόλια [63] ~ ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΚΟΛΗΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΙΛΛΑΣ, ΤΑΣΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, ΒΑΚΗΣ ΛΟΪΖΙΔΗΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΡΓΥΡΟΥ, Ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα [67]

Λευκωσία, Κύπρος / μικροφιλολογικά

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 34 * φθινόπωρο 2013

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Κυριάκος Ιωάννου, Δημήτρης Κόκορης,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Ατδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: rapaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επάνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 5 €

Συνδρομή για 3 τεύχη: 10 €

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι του Χαρίλαου Δημόπουλου

Παρότι έχει συζητηθεί συχνά η σχέση της Στρατιωτικής Ζωής εν Ελλάδι (στο εξής ΣΖΕ) του Χ. Δημόπουλου με την Πάπισσα Ιωάννα του Ροΐδη, δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας η αντίστροφη πιθανότητα πρόσληψης του έργου του Δημόπουλου από τον Ροΐδη. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να έρχονται στο φως σποραδικά στοιχεία που πιστοποιούν την πρόσληψη αυτή. Καταρχάς, ο Κ. Γ. Κασίνης σε σημείωση άρθρου του για τη ΣΖΕ επιβεβαίωσε «ότι ο Ροΐδης γνώριζε τη ΣΖΕ, όπως ασφαλώς μπορούμε να συμπεράνουμε από τις παρασελίδιες σημειώσεις στο αντίτυπο του έργου, το οποίο σώζεται στη Βιβλιοθήκη Ροΐδη που βρίσκεται στην Ακαδημία Αθηνών».¹ Επίσης, η Λίζυ Τσιριμώκου σε παλιότερο άρθρο της στα Μικροφιλολογικά επισήμανε τη διακειμενική σχέση ενός όψιμου ροϊδικού κειμένου, του «Νεοσύλλεκτου» του 1896, με τη ΣΖΕ.² Στόχος μου στο συγκεκριμένο άρθρο είναι, συνοψίζοντας τα ως τώρα διαθέσιμα στοιχεία, να προσθέσω ένα ακόμη ροϊδικό κείμενο που διαλέγεται με τη ΣΖΕ και να επισημάνω ένα στοιχείο που αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για προσωπική γνωριμία του Ροΐδη με πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος του Δημόπουλου.

Το αντίτυπο της ΣΖΕ που είχε στην κατοχή του ο Ροΐδης και σώζεται στη βιβλιοθήκη του, διαθέτει, όπως έχει επισημάνει ήδη ο Κ. Γ. Κασίνης, παρασελίδιες σημειώσεις, πράγμα που δείχνει ένα αρκετά επιμελημένο διάβασμα. Πρόκειται κυρίως για παρασελίδιες κάθετες γραμμές και σταυρούς που επισημαίνουν χωρία του κειμένου ή για υπογραμμίσεις λέξεων. Ειδικότερα, επισημαίνονται με τον τρόπο αυτό κάποιες παράγραφοι που ο Ροΐδης αξιοποίησε στον «Νεοσύλλεκτο», ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η επισήμανση χωρίων με έντονο ειρωνικό ύφος, που σίγουρα άρεσαν στον Ροΐδη, όπως τα ακόλουθα: *Τῶν τριῶν ἐκείνων νυκτῶν ὁ ὕπνος μου ἦτο ὕπνος δικαίου, διότι φαίνεται ὅτι οἱ δίκαιοι εἰς ἀέννανον πάλην πρὸς τὸν κακὸν αὐτὸν κόσμον εὐρισκόμενοι, εἶναι καὶ πάντοτε κουρασμένοι* (ΣΖΕ³ 139). *Φοβοῦμαι μὴ πέσῃ τὸ χειρόγραφόν μου εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ὀρφανίδου, καὶ κριθῆ ἀνάξιον δάφνης διὰ τοὺς πέντε λύκους καὶ τὰ τρία τζακάλια, ἐντὸς δύο στίχων* (ΣΖΕ 146). *Ἔβλεπον τὰς κόρας τῆς πόλεως, φορτωμένας τὰς στάμνας νὰ μεταβαίνουν εἰς τὴν βρύσην, ἐλαφραὶ ὡς πέρδικες, καὶ νὰ ἐπιστρέφουν βαρεῖαι ὡς χῆνες.* (ΣΖΕ 149). Υπάρχουν επίσης επισημάνσεις γλωσσικού ενδιαφέροντος, που δείχνουν ότι ο Ροΐδης μάλλον διάβασε (ή ξαναδιάβασε) τη ΣΖΕ σε κάποια περίοδο που το ενδιαφέρον του για τα γλωσσικά θέματα ήταν αυξημένο: π.χ. υπογραμμίζονται λέξεις ή εκφράσεις της δημοτικής, όπως *ντορβάς, καρδάρι, ἔπλυνον τὰς κάππας των εἰς τὴν φωτίαν, ἀπὸ τὸ στόμα σου καὶ εἰς τοῦ Θεοῦ τ' ἀφτί*, ενώ αντικαθίστανται και αρχαιοπρεπεῖς τύποι όπως *δις ὁ τοιοῦτος* (ΣΖΕ 126) και *κατωκοῦμεν* (ΣΖΕ 138) από τους συνήθεις *διπλάσιος* και *ἐκατοικοῦμεν*. Τέλος, ο Ροΐδης σε μία περίπτωση σχολιάζει και το περιεχόμενο του έργου γράφοντας τη λέξη «ψεῦδος» πλάι στον ισχυρισμό του αφηγητή ότι ο δεκανέας Δούκας *εἰς τὴν Χαλκίδα εἶχε ποτε κόψει ἀπὸ τὴν μέσῃν ὀβελὸν διὰ τῆς σφαίρας τοῦ ὄπλου του, εἰς ἀπόστασιν ἑπτακοσίων βημάτων* (ΣΖΕ 129).

Περισσότερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει ο διακειμενικός διάλογος του Ροΐδη με τη ΣΖΕ, που μπορεί να εντοπιστεί σε δύο τουλάχιστον όψιμα κείμενά του. Το πιο εντυπωσιακό δείγμα αυτού του διαλόγου αποτελεί σίγουρα ο «Νεοσύλλεκτος» (Απαντα⁴ 5.186-193), ένα από τα πέντε ροϊδικά κείμενα που περιέχονται στο εικονογραφημένο λεύκωμα του Βλάση Γαβριηλίδη *Η Ελλάδα κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896*.⁵ Στα κείμενα αυτά ο Ροΐδης, σε αντίθεση με το κλίμα ευφορίας που δημιούργησαν στην ελληνική κοινωνία οι ολυμπιακοί αγώνες του 1896, το οποίο είναι κυρίαρχο και στο λεύκωμα του Γαβριηλίδη, αντιμετωπίζει την ελληνική πραγματικότητα με τη συνήθη κριτική και ειρωνική ματιά του, χωρίς ωραιοποιήσεις και αυταπάτες. Έτσι, για να δώσει μια εικόνα του στρατεύματος, επιλέγει να περιγράψει τις δυσκολίες προσαρμογής στο στράτευμα των νεοσύλλεκτων αγροτών, που αποτελούν και την πλειοψηφία. Για να το πετύχει, αντλεί αρκετά επεισόδια από τις αρχικές σελίδες της ΣΖΕ (σσ. 28-39). Συγκεκριμένα επιλέγει τις εξής σκηνές: την ορκωμοσία του νεοσύλλεκτου, την καταμέτρηση του ύψους του, το κούρεμα και την ένδυση, την πρώτη διανυκτέρευση στον στρατώνα, το συσσίτιο και τέλος την εκπαίδευσή του με ακατανόητα καθαρευουσιάνικα παραγγέλματα. Θα είχε ενδιαφέρον μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των δύο κειμένων, καθώς ο Ροΐδης επεξεργάζεται το υλικό που δανείζεται, για να το προσαρμόσει στον προσωπικό του τρόπο γραφής: συμπυκνώνει εκτενή επεισόδια, συνδυάζει στοιχεία από διαφορετικές σκηνές, προσθέτει δικές του σατιρικές αιχμές, χρησιμοποιεί την τεχνική του παρά προσδοκίαν γράφειν, και πάντοτε πλαισιώνει τις σκηνές που δανείζεται με δικά του σχόλια. Έτσι στη σκηνή της ορκωμοσίας επιχειρεί να επιτείνει την κωμικότητά της, προκειμένου αυτή να χάσει και το τελευταίο στοιχείο επιβλητικότητας και συγκίνησης που διέθετε στη ΣΖΕ. Έχει δίκιο η Λίζυ Τσιριμώκου όταν επισημαίνει «ότι ο ροϊδευός “Νεοσύλλεκτος” δεν μπορεί να διαβαστεί απολαυστικά, όπως του ταιριάζει, παρά με ιστορικό φόντο τη Στρατιωτική Ζωή, της οποίας το νεύρο και το μπρίο μπολιάζει με τη δική του δηκτική γραφή».⁶

Εκτός από τον «Νεοσύλλεκτο», κι ένα ακόμη ροϊδικό κείμενο της ίδιας εποχής διαλέγεται με τη ΣΖΕ. Πρόκειται για το διήγημα «Επιστολή εις την Παναγίαν» (Απαντα 5.223-7) που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ολύμπια* την 1.1.1897 (γράφτηκε επομένως και αυτό μέσα στο 1896). Η ιστορία παρουσιάζεται ως ανάμνηση του αφηγητή από τα παιδικά του χρόνια στη Γένοβα και αφορά ένα εφτάχρονο παιδί που, νομίζοντας ότι η πεθαμένη μητέρα του κοιμάται, απευθύνεται στον δημόσιον έπιστολογράφον της γειτονιάς, για να του ζητήσει να του γράψει ένα γράμμα προς την Παναγία με την παράκληση να ξυπνήσει τη μητέρα του. Ο επιστολογράφος αρχικά θεωρεί ότι πρόκειται για φάρσα, στη συνέχεια όμως υποψιάζεται την αλήθεια, και τελικά αποφασίζει να υιοθετήσει το ορφανό παιδί. Το μεγαλύτερο μέρος του αρκετά συναισθηματικού και επικαιρικού αυτού διηγήματος του Ροΐδη στηρίζεται, όπως διαπιστώνεται από την έρευνά μου, σε ένα ανώνυμο αγγλικό διήγημα με τίτλο «Johnnie's Letter to the Blessed Virgin», που δημοσιεύτηκε το 1883 στο αμερικάνικο καθολικό περιοδικό *The Ave Maria*.⁷ Ο Ροΐδης τροποποιεί σε κάποια σημεία το πρωτότυπο διήγημα (π.χ. εντοπίζει το περιστατικό όχι στο Παρίσι αλλά στη Γένοβα κι έτσι το παρουσιάζει ως προσδοκίαν του ανάμνηση) και το εμπλουτίζει με στοιχεία όπως οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του για τη θρησκευτικότητα των Ιταλών, η ανά-

κλήση από τον γέρο επιστολογράφο των τελευταίων λόγων της δικής του μητέρας, η μελλοντική επαγγελματική εξέλιξη του μικρού Γιάννη, ενώ δεν λείπουν και κάποια πνευματώδη σχόλια όπως η παρατήρηση ότι ο μικρός μπήκε «χωρίς ν' αφαιρέση τὸν πῖλόν του, ὄχι ἐξ ἑλλείψεως καλῆς ἀνατροφῆς, ἀλλ' ἐξ ἑλλείψεως πῖλου». Η πιο αξιοπρόσεχτη όμως τροποποίηση που ο Ροΐδης επιφέρει στο αρχικό διήγημα και η οποία μας ενδιαφέρει εδώ, είναι το γεγονός ότι δίνει όνομα στον ανώνυμο «old soldier» του αγγλικού κειμένου που ασκεί το επάγγελμα του δημόσιου γραφέα, και μάλιστα τον ονομάζει Μπάρμπα Τζούγα. Πρόκειται για μια σαφή παραπομπή στον βασικό (μετά τον αφηγητή) ήρωα της ΣΖΕ. Βέβαια ο απόμαχος στρατιωτικός Μπάρμπα Τζούγας του Ροΐδη εμφανίζεται πιο συναισθηματικός σε σχέση με τον ήρωα του Δημόπουλου, που κυρίως διακρίνεται για τα δηκτικά σχόλιά του και την αυθάδειά του προς τους ανωτέρους. Ωστόσο και από τον Μπάρμπα Τζούγα της ΣΖΕ δεν λείπουν οι συγκινητικές στιγμές, όπως η συνάντησή του με την παλιά αγαπημένη του (ΣΖΕ 164). Σε κάθε περίπτωση πάντως η επιλογή αυτή του Ροΐδη να προβάλλει στο δικό του διήγημα τη μορφή του Μπάρμπα Τζούγα δείχνει πόσο τον εντυπώσιασε ο συγκεκριμένος ήρωας του Δημόπουλου.⁸

Ενδιαφέρον επίσης έχει η αναφορά του Ροΐδη σε ένα πρόσωπο του οικογενειακού περιβάλλοντος του Δημόπουλου. Συγκεκριμένα στο κείμενό του «Περίπατοι εις τας Αθήνας Γ'. Οδός Αδριανού» (Απαντα 5.152-8), που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Εστία* στις 9-10.7.1896, αναφέρεται στο «Παρθενοτροφεῖον της Βέρθας Τρίττεν».⁹ Η Βέρθα Τρίττεν είναι συγγενής, μάλλον αδελφή, της ελβετίδας γυναίκας του Χ. Δημόπουλου, της Ελιζας Δημοπούλου, το γένος Tritten. Συνεργάστηκε με την Ελιζα στη διεύθυνση του παρθεναγωγείου μέχρι το 1891 που το ζεύγος Δημόπουλου βρισκόταν στην Ελλάδα, και στη συνέχεια το ανέλαβε μόνη της. Ο Ροΐδης με αρκετά πνευματώδη διάθεση επαινεί τη Βέρθα Τρίττεν, επειδή κατόρθωσε να ιδρύσει και να διατηρήσει το παρθεναγωγείο της στην Αθήνα χωρίς υπερβολική διαφήμιση από τον τύπο. Αυτή η σεμνότητά της και η μοναστική όψη του ιδρύματός της τον κάνουν να συμβουλεύσει τους γονείς να στείλουν τις κόρες τους στο συγκεκριμένο σχολείο. Το κείμενο του Ροΐδη δεν περιέχει κάποιο στοιχείο που να πιστοποιεί ότι γνώριζε προσωπικά τη Βέρθα Τρίττεν, αν και η άγνοιά του αυτή θα μπορούσε να είναι ρητορικό τέχνασμα που επιτείνει την αφάνεια και τη σεμνότητα του παρθεναγωγείου, στοιχεία άλλωστε για τα οποία το διαφημίζει. Το πιο αξιοπρόσεχτο όμως είναι ότι η αναφορά του Ροΐδη στη Βέρθα Τρίττεν συμπίπτει χρονικά με την εποχή που συγγράφει δύο κείμενα που διαλέγονται με το έργο του Δημόπουλου. Όλα τα στοιχεία εντοπίζονται μέσα στο 1896. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τυχαία σύμπτωση, η περίεργη όμως αυτή σύμπτωση μας επιτρέπει, πιστεύω, να αφήσουμε ανοιχτή την πιθανότητα να υπήρχε και προσωπική γνωριμία μεταξύ τους. Θα μπορούσε ίσως η Βέρθα Τρίττεν να είναι αυτή που έκανε γνωστό στον Ροΐδη το έργο του Δημόπουλου; Όμως χωρίς επιπλέον στοιχεία το ερώτημα δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί.

Άλλωστε μια άλλη δυνατότητα θα ήταν ο Ροΐδης να είχε γνωρίσει τον Χ. Δημόπουλο και το έργο του κατά τη διαμονή του ζεύγος Δημόπουλου στην Αθήνα από το 1883 έως το 1891. Στοιχεία για τη διαμονή αυτή μάς έδωσε πρόσφατα η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου στο άρθρο της «Charilaos Dimopoulos. A "Mo-

dernist” Balkan Intellectual (Second Half of the XIXth Century)»¹⁰, από το οποίο συνοψίζω στη συνέχεια μερικές βασικές πληροφορίες με ελάχιστες προσθήκες. Μετά τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις που δίχασαν την ελληνική κοινότητα της Βραΐλας, κατά το σχολικό έτος 1882-3, σχετικά με τον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό του «Διεθνούς Εκπαιδευτηρίου», ο Δημόπουλος αναγκάστηκε να απομακρυνθεί από τη διεύθυνσή του και την ανέλαβε ο νεοδιορισμένος καθηγητής Γεώργιος Χρυσοχοΐδης. Παράλληλα το εκπαιδευτήριο από «Διεθνές» έγινε «Ελληνικό» και έχασε τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του αποκτώντας προσανατολισμό ελληνοχριστιανικό. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον Δημόπουλο να εγκαταλείψει τη Βραΐλα και να έρθει στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1883. Αρχικά άνοιξε βιβλιοπωλείο «ἀπέναντι τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν», το οποίο αναφέρει για πρώτη φορά σε σημειώματά της η εφ. Ακρόπολις (1.11.1883), ενώ διαφημιστικές καταχωρίσεις εμφανίζονται στην ίδια εφημερίδα και τους επόμενους μήνες. Στα 1885 εκδίδει τη σειρά «Βιβλιοθήκη Βιογραφική και Ιστορική», στην οποία, όπως φαίνεται, εκδόθηκαν μόνο τέσσερις βιογραφίες μεταφρασμένες από τα γαλλικά: I. Σαπφώ, II. Βίκτωρ Ουγώ, III. Αλέξανδρος Δουμάς Πατήρ, IV. Ρενάν.¹¹ Τον Σεπτέμβριο του 1885 αρχίζει τη λειτουργία του το «Εκπαιδευτήριον Χ. Δημοπούλου» στην οδό Κολοκοτρώνη, απέναντι της Βουλής, στον χώρο που μέχρι τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς λειτουργούσε το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» του Μ. Γ. Δήμιτσα, ενώ τον Ιανουάριο του 1886 εκδίδεται «εις φυλλάδιον τὸ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου ἐγκεκριμένον πρόγραμμα τοῦ ἐνταῦθα ἐκπαιδευτηρίου τοῦ κ. Χ. Δημοπούλου (πρώην Μ. Δήμιτσα)» (Νέα Εφημερίς 22.1.1886). Τον Σεπτέμβριο του επόμενου έτους 1886 ιδρύεται «ἀπέναντι τοῦ ἐκπαιδευτηρίου Δημοπούλου» το «Παρθεναγωγεῖον Ελίζας Χ. Δημοπούλου» (Ὡρα 13.8.1886), το οποίο θα λειτουργήσει με διευθύντριες άλλοτε την Ελίζα και άλλοτε τη Βέρθα Τρίττεν, η οποία θα το αναλάβει πλήρως μετά την αναχώρηση του ζεύγους Δημόπουλου από την Ελλάδα.¹² Η αναχώρηση αυτή θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε το 1891, καθώς την επόμενη χρονιά το ζεύγος βρίσκεται στη Βραΐλα, όπου δημοσιεύεται ο «Κανονισμός της εν Βραΐλα Ελβετικής Σχολής Θηλέων» (Βραΐλα 1892) της Ελίζας Δημοπούλου, ενώ μαρτυρείται και εκπαιδευτήριο αρρένων του Χ. Δημόπουλου.¹³

Ποικίλη είναι, κατά την ίδια περίοδο, και η δράση του γιου τους Χρήστου Χ. Δημόπουλου, ο οποίος σπουδάζει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του εκδίδει το περιοδικό *Αττική Μέλισσα*, για το οποίο η *Νέα Εφημερίς* της 3.8.1891 γράφει: «Ο κ. Χ. Χ. Δημόπουλος, νέος εὐπαίδευτος Ἕλλην, γνώστης τῆς Ρουμανικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, ἐκδίδει ἀπὸ τινος ἐν Ἀθήναις τὴν Ἀττικὴν Μέλισσαν, οἰκογενειακὸν εἰκονογραφημένον περιοδικόν, ἐν ταῖς στήλαις τοῦ ὁποῦ ἀνθολογεῖ τερπνὰ καὶ διδακτικὰ προ-ἰόντα τῶν γαλλικῶν καὶ ρουμανικῶν γραμμάτων, καταχωρίζει δὲ καὶ εἰκόνας ἐνδιαφεροῦσας.» Το περιοδικό θα διακόψει την κυκλοφορία του τον Σεπτέμβριο του 1891 με το 12ο τεύχος του (*Νέα Εφημερίς* 25.9.1891). Ο Χρ. Δημόπουλος είναι επίσης δραστήριο μέλος της ελβετικής παροικίας στην Αθήνα (*Νέα Εφημερίς* 22.7.1891) και ενδιαφέρεται έντονα για τις ελληνορουμανικές σχέσεις (*Νέα Εφημερίς* 20.8.1891). Από το 1892 θα αρχίσει να εργάζεται ως δικηγόρος στο Βουκουρέστι, από όπου θα στείλει το αφήγημά του «Ο θάνατος του Γέρο-

Μήτηρου» στο *Εικονογραφημένον Ημερολόγιον του έτους 1893 του Φωτιάδου* (σσ. 44-47).¹⁴

Η μακροχρόνια αυτή εκπαιδευτική και εκδοτική δραστηριότητα της οικογένειας Δημόπουλου στην Αθήνα σίγουρα θα την έφερε σε επαφή με κάποιους λογίους των Αθηνών, μεταξύ των οποίων δεν αποκλείεται να ήταν και ο Ροΐδης ή ο Τρύφων Ευαγγελίδης, ο οποίος μνημονεύει τη ΣΖΕ στα 1889.¹⁵ Πάντως με τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία είναι αδύνατο να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα αν ο Ροΐδης γνώρισε τη ΣΖΕ τον καιρό της πρώτης κυκλοφορίας της (οι δεσμοί των οικογενειών Ροΐδη και Ροδοκανάκη με τη Βραΐλα κάνουν μια τέτοια υπόθεση πιθανή) ή σε κάποια μεταγενέστερη περίοδο και αν έπαιξε ρόλο στην γνωριμία του αυτή η επαφή του με κάποιο από τα μέλη της οικογένειας Δημόπουλου. Το σίγουρο ωστόσο είναι ότι εκτίμησε αρκετά τη ΣΖΕ και τη σατιρική οπτική του αφηγητή της, ώστε σε δύο τουλάχιστον κείμενά του να προχωρήσει στον διακεκριμένο διάλογο με το έργο του Δημόπουλου. Περαιτέρω έρευνα ίσως ρίξει περισσότερο φως στις σχέσεις των δύο συγγραφέων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Γ. Κασίνης, «Νέες έρευνες για την Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι», στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*, επιμ. Ν. Βαγενάς, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 288, σημ. 5.
2. Λίζυ Τσιριμώκου, «Ροΐδολογήματα», *Μικροφιλολογικά* 12 (Φθινόπωρο 2002) 10-11.
3. Όλες οι παραπομπές στη ΣΖΕ γίνονται στην έκδοση: *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα, Ερμής, 1986.
4. Όλες οι παραπομπές σε κείμενα του Ροΐδη γίνονται στην έκδοση: Εμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, τόμ. 1-5, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978.
5. Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου της Εστίας Κ. Μάισερ και Ν. Καργαδούρη, 1896.
6. Ο.π. σ. 11.
7. *The Ave Maria*, τόμ. 19, τχ. 1 (6.1.1883) 19-20. Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στη διεύθυνση: <http://archive.org/details/nsavemaria19notruoft> [Στην ηλεκτρονική καταγραφή αναγράφεται λανθασμένα ως χρονολογία έκδοσης του 19ου τόμου το 1865.] Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο Ροΐδης γνώρισε το διήγημα από το συγκεκριμένο περιοδικό και όχι από κάποια αναδημοσίευσή του. Άλλωστε το γεγονός ότι ως τόπος δράσης αναφέρεται το Παρίσι αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο το αγγλικό κείμενο να είναι μετάφραση κάποιου γαλλικού πρωτοτύπου.
8. Ενδιαφέρον επίσης έχει το ότι η δράση του ροϊδικού κειμένου εντοπίζεται χρονικά την 12.1.1856, δηλ. σε μια εποχή που σίγουρα δεν συμπίπτει με τον χρόνο διαμονής του στη Γένοβα, βρίσκεται όμως πολύ κοντά στον αφηγηματικό χρόνο της ΣΖΕ (πρβ. *ο βαρὺς ἐκεῖνος χειμὼν τοῦ 1857*: ΣΖΕ 133). Ωστόσο, στα όψιμα ροϊδικά κείμενα είναι συχνές τέτοιες μεταχρονολογήσεις αναμνήσεων, για τις οποίες βλ. Αθ. Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάππισα Ιωάννα*, Αθήνα, Ιστός, 1993, σ. 299, σημ. 11.
9. Στον πέμπτο τόμο των *Απάντων* του Ροΐδη το όνομα έχει παραναγνωστεί ως Τρίνεν (σ. 153), στην πρώτη δημοσίευση όμως στην εφ. *Εστία* γράφεται σωστά Τρίττεν.
10. Στον τόμο *Гърμια България Европа. Културно-историческу връзки в Ново време. Сборник в памет на проф. Марин Жечев*, Σόφια, 2011, σσ. 276-288. Διαθέσιμο και ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constan/dimopoulos.pdf>
11. Αναλυτική παρουσίαση της σειράς και της τύχης της στο άρθρο του Αλέξη Πολίτη «Κυκλοφορίες βιβλίων, τεχνητοί εκσυγχρονισμοί, κατάλογοι θεατρικών έργων και ο Χαρ. Δημόπουλος», *Κονδυλοφόρος* 1 (2002) 265-271. Τα δύο πρώτα τεύχη κυκλοφόρησαν τον Μάρτιο του 1885, όπως φαίνεται από την καταγραφή τους στη στήλη «Βιβλιογραφία» του περ. *Εβδομάς*, τχ. 56 (24.3.1885) 141, και τχ. 57 (31.3.1885) 148. Η κυκλοφορία των τευχών μάλλον γινόταν σε εβδομαδιαία βάση.
12. Το έτος ίδρυσης του παρθενγωγείου συνάγεται από τη διαφήμιση στη *Νέα Εφημερίδα* της 1.9.1892: «Ελβετικών Παρθενγωγείων Βέρθας Τρίττεν (Ίδρυθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1886)».

13. Βλ. Leonidas Rados, *Școlile Grecești din România (1857-1905). Restituții Documentare*. Βουκουρέστι, Omonia, 2006, σ. 8, σημ. 6 και σ. 11.

14. Το αφήγημα του Χρ. Δημόπουλου και τις πληροφορίες της *Νέας Εφημερίδος* γι' αυτόν τα οφείλω στον Λάμπρο Βαρελά, τον οποίο ευχαριστώ.

15. Βλ. Π. Μουλλάς, «Ένας γνωστός άγνωστος. Ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής Ζωής εν Ελλάδι*», στο *Από τον Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα*, ό.π., σ. 271.

Σωτήρης Τσέλικας

Παπαδιαμαντικό λεξιλόγιο

I. Κυνέρωσ

Όταν καταπιάστηκα μέ τήν έκδοση τών *Απάντων Παπαδιαμάντη*, δέν μου περνούσε από τό μυαλό ότι ένα πλήθος λογίων λέξεων, πού δέν παρουσίαζαν καμιά νοηματική δυσκολία, ήταν δυνατόν νά μήν έχει θησαυριστεί στά λεξικά τής αρχαίας, τής μεσαιωνικής και τής νέας έλληνικής. Αρχισα νά μπαίνω σέ ύποψίες πολύ άργά, όταν έπιασα νά μελετώ τίς παπαδιαμαντικές μεταφράσεις. Τότε άντιλήφθηκα ότι από τά λεξικά άπουσίαζαν όχι μόνον λέξεις του σκιαθίτικου ιδιώματος ή του ναυτικού λεξιλογίου αλλά και πολλές λόγιας κοπής.

Πρόσφατα χρησιμοποίησα τή λέξη *κυνέρωτες* σ' ένα γραφτό και στενοχώρησα καλή φίλη, πού έχει ιδιαίτερη άδυναμία στά τετράποδα του πρώτου συνθετικού. Άμύνθηκα λέγοντας ότι τήν έχει χρησιμοποιήσει και ό Παπαδιαμάντης, τό άποτέλεσμα όμως ήταν νά δεχθεΐ κι εκείνος τήν ίδια μομφή. Γυρίζοντας στό σπίτι παραξενεύτηκα πού δέν βρήκα τή λέξη στό Liddell-Scott. Ήμουν βέβαιος ότι από τούς αρχαίους τήν είχε δανειστεί ό Παπαδιαμάντης. Τό παραξένεμα έγινε έκπληξη, όταν διαπίστωσα πώς ούτε στόν Δημητράκο ούτε στή *Συναγωγή Νέων Λέξεων του Κουμανούδη* ύπήρχε. Είναι, λοιπόν, πάρα πολύ πιθανό ότι ή άσπλαχνη λέξη έχει πλαστεί από τόν Παπαδιαμάντη. Και, φευ!, δέν τήν πρόόρισε γιά τόν τολμηρό «Οϊωνό», όπως μέ παρέκρουε ή μήμη, αλλά τήν σήνωσε στό άναφές «Όνειρο στό κΰμα» (3.272.33),¹ καθώς μου θυμίζει ή Λαμπρινή.

Δυσκολεύομαι νά φανταστώ ποιά λέξη θά χρησιμοποιούσε ως πρώτο συνθετικό γιά τούς τάχα μου έρωτες τών άπελευθερωμένων καιρών μας.

II. Ύπαιθριάζω

«Διά τίποτε δέν τόν έμελε. Τόν καιρόν όπου είχεν εκεί εις τήν παλαιάν συνοικίαν τό νυκτερινόν καφενείον έξενυχτούσε πάντοτε μέ τούς φίλους πελάτες του, μοιράζων επ' ίσοις τάς ώρας μεταξύ του καφενείου και του πατσατζιδικου, και ύπαιθριάζων πολλές ώρας υπό τήν λεύκαν τής μικράς πλατείας» («Τό κουκούλωμα», 4.592.6-10, ή άραιογράφηση δική μου).

Χρειάστηκε τόν τελευταίο καιρό νά ξαναδιαβάσω τό διήγημα. Όλες τίς προηγούμενες φορές δέν κοντοστάθηκα στό *ύπαιθριάζων*, ρήμα εύκολονόητο. Τώρα όμως αναρωτήθηκα: «Γιατί μου φαίνεται πώς δέν τό έχω πουθενά ξαναδιαβάσει;» Φυλλομέτρησα πάλι τά λεξικά μου. Άφαντο. Και στόν Παπαδιαμάντη άπαξ ειρημένον, όπως άλλωστε και οί *κυνέρωτες*.

III. Βαθυγόνατος

Ἡ πεζογράφος Νίκη Ἀναστασέα μέ ρώτησε, ἐδῶ καί κάμποσα χρόνια, ποιά ἦταν ἡ σημασία τοῦ ἐπιθέτου βαθυγόνατος στόν Παπαδιαμάντη. Εἶχα αἰφνιδιαστεῖ: δέ θυμόμουν καθόλου τή λέξη καί μοῦ διέφευγε ἡ σημασία της. Τώρα, χάρη στό δίσκο μέ τά Ἄπαντα Παπαδιαμάντη, ξέρω ὅτι τήν ἔπλασε ὁ Παπαδιαμάντης, γιά νά προσθέσει ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα στόν Ἀγάλλο τῶν Ρόδινων ἀκρογιαλιῶν: «- ὁ Ἀγάλλος ὀρθός εἰς τήν πλώρην τῆς βάρκας, ὑψηλός, ἐπιβλητικός, βαθυγόνατος -» (4.287.13-14).

Δέν βρήκα τό ἐπίθετο στά λεξικά πού διαθέτω οὔτε στόν Κουμανούδη. Καί στόν Παπαδιαμάντη εἶναι ἀπαξ εἰρημένον, παρεκτός καί βρεθεῖ κάποτε σέ καμιά μετάφρασή του.

Μέ ποιά σημασία τό χρησιμοποιεῖ ὁ Παπαδιαμάντης; Ἀπό τήν περιγραφή τοῦ Ἀγάλλου καί ἀπό ἐπίθετα τῆς ἀρχαίας ὅπως βαθυγένειος (: μακρογένης), βαθύκομος (: μέ μακριά καί πολλά μαλλιά) κ.ἄ., ἀλλά καί ἀπό τό ἀπλό βαθύς (: ὁ ἔχων βάθος ἢ ὕψος), ἐπιτρέπεται νά εἰκάσουμε ὅτι τό βαθυγόνατος σημαίνει «ὁ μακρυπόδαρος», «αὐτός πού ἔχει μακριά κανιά».

Ὁ Παπαδιαμάντης, στό πρωτότυπο καί στό μεταφραστικό του ἔργο, ἀρεσκεται νά χρησιμοποιεῖ ὡς πρῶτο συνθετικό λέξεων τό βαθύς. Ἀλλά τά σύνθετα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπαιτοῦν μιά μικρή μονογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στό ἴδιο διήγημα καί οἱ ἐπίσης ἀθησαύριστες κογχυλόστρωτος καί νυμφοστόλιστος (3.267.32).

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

§

Κωστή Παλαμά ανέκδοτη ἐπιστολή προς Γεράσιμο Μαρκορά

[Στην ἀθηναϊκή εφημερίδα *Free Sunday* καί στο φύλλο της 19.2.2012, σελ. 29, ὁ λόγιος συγγραφέας κ. Γρηγόρης Χαλιακόπουλος δημοσίευσε ἀποσπάσματα ἀγνωστος ὡς τότε ἐπιστολῆς τοῦ Κωστή Παλαμά προς τόν ἐπτανήσιο ποιητή Γεράσιμο Μαρκορά. Τήν ἐπιστολή, ἐπτασέλιδη καί χρονολογημένη 31 Αὐγούστου 1890, εἶχε παραλάβει ὁ κ. Χαλιακόπουλος ἀπό τή δισεγγονή του Μαρκορά, κυρία Σταθούλα Μαρκορά, ευγενῶς δε ἀνταποκρινόμενος σέ σχετική παράκληση μοῦ χορήγησε φωτοαντίγραφό της γιά νά τήν εκδώσω προσεχῶς πλήρη καί συνοδευμένη ἀπό τόν ἀναγκαῖο φιλολογικό υπομνηματισμό. Ολόκληρο τό κείμενο της ἐπιστολῆς προδημοσιεύεται ἐδῶ σέ ἀκριβή μεταγραφή τηρουμένου με θρησκευτική εὐλάβεια τοῦ γραφικοῦ ἔθους της εποχῆς. Στήν ἀποκρυπτογράφηση της δυσανάγνωστης παλαμικῆς γραφῆς ἐπικούρησε προθύμως ὁ συναδέλφος καθηγητής κ. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου. Π.Δ.Μ.]

Σεβαστέ μου!

Ἄν τώρα μόλις σᾶς γράφω ἀπό τόν καιρὸ πού μοῦ ἐκάματε τήν τιμὴν νά μοῦ στείλετε τὰ Ποιητικά σας ἔργα, δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀμέλειαν ἀσυγχώρητον ἢ βραδύτης μου. Ἀλλὰ ἤθελα πρῶτον νά τὰ διαβάσω τὰ ἔργα σας μέ ὄλην μου

τὴν ἡσυχίαν, νὰ τὰ αἰσθανθῶ κ' ἐγώ, νὰ τὰ καταλάβω, νὰ τὰ χωνεύσω, νὰ παρατείνω ὅσον τὸ δυνατόν τὴν ἀπόλαυσίν των. Καὶ δεύτερον ἤθελα νὰ ἐκτελέσω ἀπέναντι αὐτῶν τὸ καθήκον μου. Καὶ ἀφοῦ τὰ ἐχάρηκα ἰδιαιτέρως, νὰ ἐκφράσω καὶ εἰς εὐρύτερον κύκλον τὴν χαρὰν μου καὶ νὰ κάμω καὶ ἄλλους νὰ τὰ χαροῦν. Καὶ τότε μὲ ἀναπαυμένην τὴν συνείδησιν νὰ σᾶς γράψω, νὰ σᾶς εὐχαριστήσω διὰ τὴν τιμὴν 11211 τὴν ὁποίαν μοῦ ἐκάματε, καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν εὐτυχίαν τὴν ὁποίαν μοῦ ἐπροξενήσατε, τὴν εὐτυχίαν τῆς ἀναγνώσεως ἑλληνικῶν στίχων ἀξίων τοῦ ὀνόματος, στίχων ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ὁποίους σπανιώτατα βλέπομεν ἀνακύπτοντας ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀκατάστατον ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ζῶμεν καὶ εἰς τὴν ὁποίαν τόσοσιν μεγάλη εἶνε ἡ φιλολογικὴ πτωχεία καὶ τόσοσιν σπάνια τὰ κελαδῆματα τῆς ποιήσεως.

Πιστεύω νὰ σᾶς ἀπέστειλεν ἡ διεύθυνσις τῆς «Ἑστίας» τὰ φύλλα τὰ ὁποῖα περιέχουν τὰς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν στίχων σας ἐντυπώσεις μου. Δὲν ἔχουν καμμίαν ἀξίωσιν κριτικῆς. Εἶνε κᾶπως μὲ τάξιν βαλμέναις σημειώσεις τὰς ὁποίας μὲ ὅλην τὴν εἰλικρίνειαν καὶ μέσα εἰς τὴν πρώτην ὁρμὴν τῆς ἐντυπώσεώς μου ἔρριχνα εἰς τὸ χαρτί καθ' ὅσον ἐδιάβαζα τοὺς στίχους σας, καὶ μ' ἔχτυποῦσαν ᾗς τὰ μάτια ἢ φανεραῖς καὶ ἢ ἀπόκρυφαις εὐμορφιαῖς των. Δὲν 11311 κατῶρθωσα νὰ τὰς περιλάβω ὅλας εἰς τὰς στενὰς στήλας τῆς «Ἑστίας». Ἀναγνωρίζω τώρα ὅτι μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς ἤθελον περισσοτέραν ἀνάπτυξιν, καὶ ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔκαμα λόγον ὅπως ἔπρεπε. Ἴσως δὲ νὰ ἔσφαλα καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν ἄλλων. Ἄλλ' ἐγὼ ὅ,τι ἠμποροῦσα καὶ ὅ,τι εἶχα καθήκον τὸ ἔκαμα· ἄς συμπληρώσουν ἄλλοι τὰ ἰδικά μου. Πολὺ φοβοῦμαι ὅμως ὅτι μάταια εἶνε ὅσα καὶ ἂν θέλη κανεὶς νὰ γράψῃ διὰ τοὺς στίχους σας, καὶ ὅτι ὁ μόνος των χαρακτηρισμὸς περιλαμβάνεται εἰς δύο μόνον λέξεις ἀπεσπασμένας καὶ αὐτὰς ἀπὸ τὰς σελίδας σας: *βρῦσι ἀρμονίας!*

Ὅπως δὴποτε εἶμαι εὐχαριστημένος διότι ἐπάνω κάτω διερμήνευσα τὰς σκέψεις τῶν ὀλίγων θαυμαστῶν σας τοὺς ὁποίους ἔχετε καὶ ἐδῶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους, ὅπως ἔπραξε τοῦτο, ἴσως καλλίτερά μου ὁ φίλος μου Μητσάκης, ὡς καὶ ὁ φίλος Βελλιανίτης. Ἐλπίζω ὅτι εἰς τὴν Ἑπτάνησον θὰ σᾶς ἐκτιμοῦν θερμότερα καὶ θὰ αἰσθάνωνται 11411 βαθυτέρα τὰ κάλλη τῆς ποιήσεώς σας. Ἐδῶ, πλὴν ἐκλεκτῶν τινων ἐξαιρέσεων, τὸ πολὺ κοινὸν δεικνύεται ἀδιάφορον πρὸς τοὺς ποιητάς, περισσότερον δὲ ἀδιάφορον πρὸς τοὺς ἀληθινοὺς ποιητάς· ἢ ἂν δὲν εἶνε ἀδιάφορον, εἶνε διεφθαρμένη ἢ καλαισθησία του ἀπὸ μετρίου, ἀλλ' εὐπροσίτους εἰς τὸν πολὺν κόσμον στιχοπλόκου. Διότι ὅσον καὶ ἂν ψιττακίζουσι περὶ τῆς ἐπιδράσεως ἐνὸς ποιητοῦ, τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ὅσον παρέρχονται οἱ χρόνοι, τόσοσιν ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ τραγοῦδι τοῦ ποιητοῦ ἦτο ἡχὼ τῶν κοινῶν αἰσθημάτων καὶ δι' ὅλους ἀντήχει. Τώρα ἢ ποιήσις εἶνε κάτι τι ἀριστοκρατικόν, προσιτὸν εἰς ὀλιγωτέρους καὶ ἐκλεκτοτέρους πνευματικῶς. Ὅσον θέλετε μεταχειρίζεσθε θέματα ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος· ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον, ὡς ἀγνὸς ποιητής, θὰ τὰ πραγματευθῆτε θὰ κάμῃ τὰ ποιήματά σας ἀπρόσιτα εἰς τοὺς πολλούς, ἐν ᾧ πολλάκις ἕνας χυδαῖος στιχοῦργὸς ἐνθουσιάζει πλῆθος ὀλόκληρον. Δὲν ἤξεύρω τί φρονεῖτε περὶ τοῦ 11511 ζητήματος αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτὴ εἶνε ἡ ταπεινὴ μου γνώμη.

Εἶδα μὲ εὐχαρίστησίν μου εἰς τὴν «Ἑστίαν» τὸ «Δαφνοστεφάνωμα τοῦ Μαντζάρου», σύντομον, περιεκτικόν, ἄξιον τοῦ ἐθνικοῦ μας μελοποιοῦ. Πόσους θὰ παραξενεύσουν αἱ περίπλοκοι στροφαὶ σας, πόσους τῶν ὁποίων τ' αὐτιὰ εἶνε

συνειθισμένα ἀπὸ τὴν τυμπανοκρουσίαν τῶν μονοτόνως ρεόντων μέτρων μας, ἀπὸ τὸ κράτος τῶν ὁποίων δὲν ἀπηλλάγημεν ἀκόμη οὔτε ἡμεῖς οἱ συναισθανόμενοι τὴν ὑπεροχὴν τῶν ρυθμῶν σας. Καὶ τοῦτο διότι, νομίζω, δὲν εἴμεθα θρεμμένοι μὲ τὴν Ἰταλικὴν ποίησιν, τῆς ὁποίας τὰ μέτρα καὶ τοὺς ρυθμοὺς ἐγκλοποῦνται καὶ υἱοθετοῦν ἀπλήστως φιλολογίαι ἀσυγκρίτως πλουσιώτεραι ἀπὸ τὰς ἰδικὰς μας. Εἶδα ἐπίσης εἰς τὴν «Νέαν Ἡμέραν» τὴν ἀκριβῆ βιβλιογραφίαν τοῦ κ. Παπαγεωργίου περὶ τοῦ ἔργου σας. Ἐθαύμασα ὅλως τὴν ὑποσημείωσιν τοῦ ἄλλως εὐσυνειδήτου καὶ γλαφυροῦ συντάκτου τῆς «Ἡμέρας», ὅστις μὲ μίαν μονοκονδυλιὰν ἀποφαίνεται ὅτι οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος γράφουν εἰς τὴν δημοτικὴν διότι εἶνε ... φυγόπονοι καὶ ἡ6|| δὲν θέλουν νὰ ἀνακαλυφθῆ ἢ ἀγγραμματοσύνη των! Τί ἀνακάλυψις! Πόσα ἔχει νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου! Καὶ τί λογικὴ, ἐπειδὴ εὐρίσκονται μερικοί, κάθε ἄλλο ἢ ποιηταί, γράφοντες εἰς τὴν δημοτικὴν, καὶ καταστρέφοντες τὴν γλῶσσαν, ὅπως θὰ ἔπραττον εἰς ὅποιανδήποτε ἄλλην γλῶσσαν ἂν ἐπεχειροῦν νὰ ἐκφραστοῦν, δι' αὐτὸ πρέπει νὰ κηρυχθῆ ὡς γλῶσσα τῶν φυγοπόνων καὶ ἀγγραμμάτων ἢ γλῶσσα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Ἰουλίου Τυπάλδου, τοῦ Μαρκορά! Ἄχ! αὐτοὶ οἱ λογιώτατοι!

Συγχωρεῖτε τὴν πολυλογίαν μου. Δὲν ἤμπορῶ νὰ σᾶς ἀποχωρισθῶ γρήγορα, ἔστω καὶ εἰς μίαν ἐπιστολήν. Τὸν προσεχῆ χειμῶνα ἴσως εὐτυχῆσω νὰ σᾶς ἀποστείλω καὶ ἓν τομίδιον ἰδικῶν μου στίχων, τοὺς ὁποίους πρόκειται νὰ ἐκδώσω. Εἶθε μίαν ἡμέραν νὰ φανοῦμεν καὶ ἡμεῖς ὅτι ἐφιλοτιμήθημεν ὄχι νὰ σᾶς ὁμοιάσωμεν –διότι αὐτὸ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἡμᾶς– ἀλλὰ νὰ ὠφεληθῶμεν ἀπὸ τὰ μαθήματα διδασκάλου ὁποῖος εἴσθε σεῖς. Μετ' ὀλίγον ἐκδίδει καὶ ἡ7|| ὁ κ. Δροσίνης εἰς ἓνα τόμον τὰ «Ἀμάραντά» του. Προετοιμάζεται δὲ νέα πλήρης ἐκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Βαλαωρίτου ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του. Τὸ 1890 δὲν θὰ εἶνε πτωχὸν εἰς ποίησιν.

Συγχωρήσατε τελευταῖον καὶ μίαν παράκλησίν μου ἐνοχλητικὴν. Ἄν σᾶς εὐρίσκεται εἰκῶν σας φωτογραφικὴ παλαιότερα ἢ νεωτέρα, θὰ μοῦ ἐκάμαντε μεγάλην χάριν ἂν μοῦ τὴν ἐστέλνατε.

Ἐν Ἀθήναις
31 Αὐγούστου
1890

Διατελῶ μετὰ βαθυτάτου σεβασμοῦ
ὁ φίλος καὶ θαυμαστής σας
Κωστῆς Παλαμᾶς.

Π. Δ. Μαστροδημήτρης

Ολοκληρωμένη δημοσίευση τοῦ «[Κόσμε σκληρέ...]» καὶ δυο παρατηρήσεις γιὰ τὴν «9ῃ Ἰουλίου...» τοῦ Β. Μιχαηλίδη

1. Ο Α. Ἰντιάνος εἶχε παραθέσει σὲ ἄρθρο τοῦ τμήμα ἐνὸς ἀδημοσίετου, ὡς τότε, ἀτίτλου ποιήματος τοῦ Β. Μιχαηλίδη («[Κόσμε σκληρέ...]»): 17 ἰαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους, ἀλλὰ σὲ (34) ἡμιστίχια.¹ Οἱ στίχοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν συμπεριληφθῆ στὶς πρόσφατες ἐκδόσεις τῶν «Ἀπάντων» τοῦ ποιητῆ. Πρόσφατα μας τοὺς ξαναθύμισε ὁ Α. Παπαλεοντίου, ὁ ὁποῖος παρατήρησε ὅτι «το κείμενο αὐτὸ ἔχει ὀρισμένες ἀναλογίες ὡς πρὸς τὴν εἰκονοπλασίαν με τὸ “Πρὸ τῆς εἰκόνης τῆς” (1892), ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ προγενέστερο, ἀφοῦ ἔχει πιο

έντονες καταβολές από την ποιητική του ρομαντισμού». ² Το ποίημα αυτό, που παραχωρήθηκε στον Α. Ιντιάνο από τον Μιχαήλ Οικονομίδη, γράφτηκε για τον πρόωρο θάνατο της νεαρής Ίρενας Μπαρτζίλι, με την οποία ο ποιητής φέρεται να ήταν, τότε, ερωτευμένος. Όπως έγραψε ο Α. Ιντιάνος, πρόκειται για τους πρώτους στίχους ενός μεγαλύτερου ποιήματος («[...] αντιγράφω δω πέρα από την αρχή μερικούς στίχους»), οι οποίοι «περιγράφουν [την Ίρενα] με μια λεπτομερειακή χάρη που θυμίζει παρόμοιες περιγραφές σε δημοτικά τραγούδια, και μου φέρνει στο νου την περιγραφή της νεκρής στο τραγούδι της Θεονίτσας, για να αιστανθώ, όμως, την ανωτερότητα της περιγραφής του δικού μας ζωγράφου-ποιητή. Η περιγραφή τω χειλιώ [...] δεν είναι κατώτερη από μια παρόμοια περιγραφή του Λεκόντ-ντε-Λιλ που, αναπολώντας τη στο νου του ο Παλαμάς, τη μετάγραψε στο τραγούδι του “Το μίλημα με τα λουλούδια” [= Η ασάλευτη ζωή, 1904]: “Εσύ γραμμούλα, / μικρούλα ροδοχάραχτη που ήσουν στο στόμα του, / πώς την τρανή γεννάς τρεμούλα;”» ³

Δυο ιδιόχειρα χειρόγραφα του Α. Ιντιάνου, που απόκεινται στο αρχείο του, διασώζουν ολόκληρο το ποίημα του Β. Μιχαηλίδη. Σύμφωνα με τα χειρόγραφα αυτά, από τα οποία το ένα είναι γραμμένο με μολύβι και το άλλο με μπλε μελάνι, οι στίχοι του ποιήματος δεν είναι 17 αλλά 32, και δεν εμφανίζονται «σπασμένοι» σε ημιστίχια: από τους 15 άγνωστους, ως τώρα, στίχους, ο ένας («εκείνη που έκλαυσα πικρά κι εγέλασα μαζί της»), ο οποίος έχει εκπέσει, προφανώς, από το δημοσίευμα στην Πρωινή, πρέπει να τοποθετηθεί ύστερα από το ημιστίχιο «εκείνη π' αγαπούσα», ενώ οι υπόλοιποι 14 ύστερα από το τελευταίο από τα ημιστίχια που δημοσίευσε ο Α. Ιντιάνος, το «“Δεν είμ' αποθαμμένη”». Στο μάλλον πιο προσεγγμένο χειρόγραφο με μπλε μελάνι υπάρχει και τοποχρονική ένδειξη, «Εν Λεμησώ, τη 18η Νοεμβρίου 1879», η οποία μας επιτρέπει πια να χρονολογήσουμε με ασφάλεια την ολοκλήρωση της γραφής του ποιήματος. ⁴ Παραθέτουμε ολόκληρο το άτιτλο ποίημα (η ορθογραφία έχει «εκσυγχρονιστεί», ενώ η στίξη έχει εξομαλυνθεί):

Κόσμε σκληρέ, μ' εχόρτασες, αρκεί να ζήσω πλέον·
 εις σέ τον μαύρον πόνον μου ας κλαύσω τελευταίον.
 Αχ! Τότε μόνον την ζωήν κι εγώ επιθυμούσα,
 οπόταν έζη τρυφερώς εκείνη π' αγαπούσα·
 εκείνη που έκλαυσα πικρά κι εγέλασα μαζί της, 5
 που όλος ο κόσμος ήτανε για μένα η ζωή της.
 Αχ! Ήτο κόρη νεαρά, ως άγγελος ωραία,
 κόρη που την εζήλευσε στο κάλλος κάθε νέα.
 Το πρόσωπόν της έστεφε ωχρότης, πλην γλυκεία,
 τα χείλη της ως ερυθρά εφάινοντο ταινία! 10
 Τα μάτια και τα φρύδια της, περήφανα πλασμένα,
 χέρι ζωγράφου νόμιζες πως τα 'χει καμωμένα.
 Στ' ανάστημα ενόμιζες πως βλέπεις αμαζόνα,
 σαν να ήτανε ζωγραφιστή του Ραφαήλ εικόνα.
 Ήτο γεμάτη χάριτες και ζηλεμένη νέα, 15
 απέθανε, ήτο νεκρά κι ήτο ακόμη ωραία!
 Νόμιζες πως κοιμότανε σε κλίνη ανθοστρωμένη,
 νόμιζες ότι θα σου πει: «Δεν είμ' αποθαμμένη».
 Αχ! Ο Θεός είναι σκληρός εις τα θελήματά Του,

κι αρπάζει από την μέσην μας τ' αριστουργήματά Του. 20
 Α! Τί σκληρό όταν δυο καρδιές που να 'ν' αγαπημένες,
 τί θλιβερό να τες κρατεί το μνήμα χωρισμένες.
 Καλύτερα να γίνονται κι οι δυο τους σ' ένα θύμα,
 καλύτερα να θάπτονται κι οι δυο τους σ' ένα μνήμα.
 Θεέ μου! Α, τί ζωή γλυκιά μαζί μ' αυτή εξούσα, 25
 γιατί μ' αγάπα από καρδιάς, γιατί την αγαπούσα.
 Την έχασα και ήσυχον η λύπη δεν μ' αφήνει,
 δεν έχω θάρρος και καρδιά να ζω χωρίς εκείνη.
 Θέλω κι εγώ πλια να ταφώ, ν' αναπαυθώ σιμά της,
 τα κόκαλά μου να ταφούν κι αυτά στα κόκαλά της. 30
 Θέλω να σέπομαι κι εγώ μέσα στην γην μαζί της,
 θέλω η ψυχή μου να πετά όπου πετά η ψυχή της.

Εν Λεμησώ, τη 18η Νοεμβρίου 1879

2. Παρά το γεγονός ότι έχει εκπέσει το φύλλο με τις δυο τελευταίες στροφές της «9ης Ιουλίου...», η αξία του μοναδικού σωζόμενου χειρογράφου του ποιήματος (αρχείο Αιμ. Χουρμούζιου)⁵ είναι τεράστια, αν σκεφτούμε ότι: α) η αντιπαραβολή του με τη μορφή τη δημοσιευμένη στην έκδοση του 1911 έχει συμβάλει στην αντιμετώπιση αρκετών προβλημάτων που έχουν παρεισφρήσει στην έκδοση αυτή.⁶ β) οι (συνήθως διάστιχες) ιδιόχειρες διορθώσεις του ποιητή καταδεικνύουν ότι πρόκειται για χειρόγραφο θεωρημένο από τον ίδιο· γ) στην έκδοση του 1911 ο ποιητής φαίνεται ότι δεν είχε ουσιαστική συμμετοχή στη διόρθωση των κάθε λογής (και, πολλές φορές, σοβαρότατων) παροραμάτων· δ) διάφορες εσωτερικές ενδείξεις οδηγούν στην υπόθεση εργασίας ότι το χειρόγραφο είχε αντιγραφεί από ιδιόχειρο χειρόγραφο του Β. Μιχαηλίδη· ε) πρόκειται, ίσως, για το χειρόγραφο που είχε χρησιμοποιηθεί για τη στοιχειοθεσία της μορφής του ποιήματος που εκδόθηκε από το τυπογραφείο της Σάλπιγγος⁷ (= «τελική» πρόθεση του ποιητή;), και όχι, επομένως, για μια προγενέστερη, πρώιμη μορφή του ποιήματος, όπως συμβαίνει, π.χ., με το αυτόγραφο της «Χιώτισσας». Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, λοιπόν, οι δυο διαφορετικές (σε σχέση με την έκδοση του 1911) γραφές του χειρογράφου που παρουσιάζουμε στη συνέχεια αποκτούν, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερη σημασία.

2.1. Στους στ. 180 («Η ρωμοσύνη 'εννά χαθεί, όντας ο κόσμος λείπει») και 183 («αμμά 'ξερε πως βλαντρον όντας κοπεί καβάτζιν») της δημοσιευμένης μορφής του ποιήματος χρησιμοποιείται ο χρονικός σύνδεσμος *όντας* (= όταν). Ωστόσο, με την αντιπαραβολή λέξεων του χειρογράφου που τελειώνουν σε *-τες* και *-τας* ξεκαθαρίζεται ότι στη χειρόγραφη μορφή του ποιήματος παραδίδεται, στους ίδιους στίχους, ο αντίστοιχος χρονικός σύνδεσμος *όντες* (με *-ε-* αντί *-α-*).⁸ Παραθέτουμε τη γραφή *όντες* (πρώτη αράδα), καθώς και παραδείγματα λέξεων σε *-τες* και *-τας* (δεύτερη και τρίτη αράδα, αντίστοιχα):

(στ. 180: *όντες*) *όντες*

(στ. 183: *όντες*) *όντες*

(στ. 282: *τότες*) *τότες*

(στ. 321: *τότες*) *τότες*

(στ. 121: *άρκοντας*) *άρκοντας*

(στ. 258: *γέροντας*) *γέροντας*

Αν λάβουμε υπόψη την αξία του χειρογράφου αυτού σε σχέση με την «τελική» πρόθεση του ποιητή – και σε συνάρτηση, ασφαλώς, όχι μόνο με τη μη ουσιαστική συμμετοχή του Β. Μιχαηλίδη στη διόρθωση λαθών της έκδοσης του 1911, αλλά και με τις διάφορες (κατά το «νεοελληνικότερον» σε ιδιωματικά ποιήματα) παρεμβάσεις λόγιων φίλων του –, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ίσως, ότι σε όλες τις μελλοντικές (κριτικές, φιλολογικές, χρηστικές) εκδόσεις του ποιήματος θα πρέπει να υιοθετείται, πλέον, ο επιρρηματικός τύπος *όντας*. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι στις τρεις αποσπασματικές δημοσιεύσεις της «9ης Ιουλίου...» στη Σάλπιγγα (4.11.1895, 1.1.1902 και 16.7.1909), στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι στ. 180 και 183, χρησιμοποιείται μόνον ο τύπος *όντας*. Και πάλι, όμως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ούτε στις καταχωρίσεις αυτές είχε λόγο ή ρόλο ο ποιητής, αφού δημοσιεύτηκαν από τους Στ. Χουρμούζιο (η πρώτη) και Χρ. Χουρμούζιο (η δεύτερη και η τρίτη), λογίους οι οποίοι φαίνεται ότι προέβαιναν, κατά καιρούς, σε ποικίλες («εκδοτικής» φύσης) παρεμβάσεις.⁹

Η απουσία των δυο αυτών χρονικών συνδέσμων από τα υπόλοιπα (γνωστά) ιδιωματικά ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη αποτελεί, δυστυχώς, σημαντική τροχοπέδη προκειμένου να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για την πραγματική επιλογή του ποιητή.¹⁰ Πάντως, και οι δυο τύποι, ως χρονικοί σύνδεσμοι, μαρτυρούνται στο λεξιλόγιο του κυπριακού ιδιώματος: «*Όντας, βρα Μαριικού, αγαπηθήκαμεν, / όσον τζ' εκαρυδώνναν τα βυζιά σου*» (Δ. Λιπέρτης, «*Η κούφη της ελιάς*», στ. 21-22)· «*Αζούλευκεν τζ'αι νάκκομ 'πού το πάνιν, / όντας κανέναν έσσω του εθώρεν*» (Δ. Λιπέρτης, «*Ο γεναικοπίστεφτος*», στ. 25-26).¹¹ «*Όντες ο πόλεμος θαθεί, σβήσ' ο στρατός τ' Αττίλα*» (Π. Λιασίδης, «*Τετράστιχα (16)*», στ. 2)· «*αφού ούλες καττονδιάζουσ σε, όντες ρέσσομ 'πού κοντά σου*» (Π. Λιασίδης, «*Τετράστιχον*», στ. 2).¹²

2.2. Η γενική εικόνα του καλού Κιόρογλου στην «9η Ιουλίου...» φαίνεται να συμβαδίζει με τις διάφορες προφορικές μαρτυρίες γύρω από την παρουσία του ως ιστορικού προσώπου στην περιοχή της Λακατάμειας.¹³ Σε διάφορα σημεία του ποιήματος ο Β. Μιχαηλίδης παρουσιάζει, με αρκετές λεπτομέρειες, τις προσπάθειες που καταβάλλει το πρόσωπο αυτό, ακόμη και μέσω του γιου του, για να γλιτώσει τον αρχιεπίσκοπο Κυπριανό από τη θανατική καταδίκη και εκτέλεση. Με βάση την έκδοση του 1911, η συμμετοχή του Κιόρογλου στα διαλογικά μέρη του ποιήματος εκτείνεται σε 38 στίχους· πιο συγκεκριμένα, στους στ. 25-40, 51-60 και 64-65 απευθύνεται στον Κυπριανό, ενώ στους στ. 461-464 και 481-486 μιλά ενώπιον του Κιουτσούκ Μεχμέτ και των υπόλοιπων τούρκων αξιωματούχων που συμμετείχαν στο μετζιλίσιν. Στις πρώτες τέσσερις περιπτώσεις (μέχρι, δηλαδή, και τον στ. 464) τα λόγια του αναδεικνύουν μια προσωπικότητα που εμφορείται από αισθήματα αγάπης, καλοσύνης, αλτρουισμού και δικαιοσύνης, ενώ φανερώνουν, ταυτόχρονα, την εναντίωσή του στα υποχθόνια σχέδια του οθωμανού διοικητή της Κύπρου. Ωστόσο, η τελευταία παρέμβασή του (στ. 481-486) προκαλεί απορίες:

Τότες λαλεί ο Κιόρογλους: «Τούτον, τους δεσποτάες, φρούμαι μέν τζ'αι φέρει μας νεκατωδιά στηχ χώραν· μέν τζ' αναδόξει τούς Ρωμιούς τζ' 'εννά 'χουμεμ πελάες· να βάλουμεγ κόλια πολλά, τζ'αι θέμι 'πού τα τώρα, μπορεί να δισπικάσουσιν τζ'αι να 'νεκατθούσιν, σαδ δουν τα κόλια μας πολλά, τότε 'εννά φοηθούσιν».

Στους παραπάνω στίχους ο Κιόρογλου α) φαίνεται να ταυτίζεται με τις απόψεις και τις επιδιώξεις των υπόλοιπων οθωμανών αξιωματούχων (ας προσεχθεί, εδώ, η χρήση αντωνυμίων στον πληθυντικό και ρημάτων σε α' πληθ. πρόσ.), και εκφράζει την ανησυχία του μπροστά στην προοπτική χειροτέρευσης της κατάστασης («φοοῦμαι μέν τζαι...»). β) αποστασιοποιείται από την άποψη ότι τόσο έντονα κατασταλτικά μέτρα όπως η εκτέλεση των αρχιερέων («τούτον, τους δεσποτάες») θα ηρεμήσουν τα πράγματα σε σχέση με τους υπόλοιπους ορθόδοξους Έλληνες του νησιού («τους Ρωμούς»), οι οποίοι θα ανήκουν, πλέον, στο αντίπαλο στρατόπεδο («μπορεί να δισπικιάσουσιν τζαι να 'νεκατωθούσιν»)· και γ) εισηγείται τη λήψη προληπτικών αστυνομικών μέτρων για την αποφυγή πιθανών αντιδράσεων από τους Έλληνες («να βάλουμεγ κόλια πολλά, τζαι θέμι 'πού τα τώρα»). Από την άλλη, όμως, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η αντίδραση αυτή είναι, ίσως, αναμενόμενη, με το σκεπτικό ότι θα ήταν δύσκολο για τον ίδιο να εκφραστεί διαφορετικά ενώπιον των υπόλοιπων οθωμανών αξιωματούχων, μεταξύ των οποίων ήταν, ασφαλώς, και ο ίδιος ο Κιουτσούκ Μεχμέτ – αν και προηγουμένως (στ. 461-464) υπενθύμισε στον τελευταίο ότι είχε ορκιστεί να μην εκτελέσει τον αρχιεπίσκοπο.

Πάντως, το ενδιαφέρον, εδώ, είναι ότι στον στ. 481 του χειρογράφου δεν παραδίδεται το όνομα Κιόρογλου αλλά το όνομα Κάρκογλου, το οποίο στη γραμματική απεικόνισή του δεν διαφοροποιείται παρά ελάχιστα από το όνομα Κιόρογλου (στο χειρόγραφο: Κκιόρ-όγλουζ-Κάρκ-όγλουζ). Πρέπει λοιπόν να εξεταστεί αν πρόκειται α) για λάθος κατά την αντιγραφή του χειρογράφου από άλλο (άγνωστο σε εμάς) ιδιόχειρο χειρόγραφο του Β. Μιχαηλίδη (σε μια τέτοια περίπτωση το σωστό θα ήταν Κιόρογλου)· β) για λάθος κατά τη διαδικασία της στοιχειοθεσίας του ποιήματος από το χειρόγραφο στην έκδοση του 1911 (σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να υιοθετηθεί το όνομα Κάρκογλου). Παραθέτουμε ολόκληρο τον στ. 481:

Τίλο γρηῖ ὁ Κάρκ -- ὄγγαι-λούλου ἰνὸς δεσποτάες

Από έναν πρώτο, μη εξαντλητικό έλεγχο διαπιστώνουμε ότι η μοναδική ελληνόγλωσση παλιότερη ιστορική πηγή που αναφέρεται στα ονόματα των οθωμανών αξιωματούχων που έλαβαν μέρος στο «μετζιλίσιν» είναι τα Απομνημονεύματα... του Γ. Κηπιάδη.¹⁴ Στο βιβλίο αυτό καταγράφονται δεκαεξί συνολικά ονόματα οθωμανών, ανάμεσά τους και οι (γνωστοί από την «9η Ιουλίου...») Κιόρογλου («Χουσεῖν αγάς Κιόρογλους Γεννιτσάραγας»)¹⁵ και Μεττές αγάς («Μετέσαγας Αλαη-Βέης της Λευκωσίας»), όχι, όμως, κάποιος Κάρκογλου. Ωστόσο, η μη συμπερίληψη του τελευταίου στον κατάλογο των οθωμανών της συνεδρίασης δεν σημαίνει, κατ' ανάγκην, ότι η γραφή Κάρκογλου του χειρογράφου είναι λανθασμένη. Λύση οριστική μπορεί να δώσει μόνον η ενδεχομενη έρευνα σε οθωμανικές αρχειακές ή άλλες πηγές. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Γ. Κηπιάδης, ο κατάλογός του δεν είναι εξαντλητικός: «Μεταξύ των πρωτευόντων τούτων οθωμανών...» (η υπογράμμιση δική μας). Έτσι, στα Ποιήματα του 1911, και πιο συγκεκριμένα στο «Αντί Προλόγου» σημειώμά του (σ. β'), ο Χρ. Χουρμούζιος μαρτυρεί ότι το ποίημα «εγράφη επί τη βάσει προφορικών αφηγήσεων και πληροφοριών παρά πολλών αξιοπίστων γερόντων»· επομένως, δεν θα ήταν αβάσιμο να υποθέσει κανείς ότι στις προφορικές αυτές αφηγήσεις συγκαταλέγονταν

ίσως, εκτός από τον Κιόρογλου, και η αναφορά σε κάποιον άλλο οθωμανό αξιωματούχο με το όνομα Κάρκογλου.¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το όνομα Κάρκογλου (= Γκάρκογλου = Garkoğlu) ως επώνυμο δίνει νόημα και ως «ομιλούν» (και αυτοχαρακτηριζόμενο) λογοτεχνικό πρόσωπο, με βάση την ετυμολογική του προέλευση (*gark* = βουλισμένος, βουλιαγμένος, πνιγμένος, άρα και, ίσως, υπόγειος, ύπουλος ή συφοριασμένος).¹⁷

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Ιντιάνος, «Από τη ζωή και το έργο του κύριου βάρδου: Ο λυρικός κι αισθηματικός Βασίλης Μιχαηλίδης...», εφ. *Πρωινή* (Λευκωσία), 3.9.1933.
2. Α. Παπαλεοντίου, «Ανέκδοτοι στίχοι του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 20 (Φθινόπωρο 2006) 16-17.
3. Όπως σημειώνει ο Α. Ιντιάνος (ό.π.), ο Μιχαήλ Οικονομίδης, «ανεπιφύσ του Κιτίου Κυπριανού, που έτυχε να βρίσκεται στη Μητρόπολη της Λάρνακας τον ίδιο καιρό με τον Βασίλη, και που πέθανε πριν λίγο καιρό σ' ένα χωριό της Λεμεσού, το Δωρό, μου έστειλε ένα ανέκδοτο τραγούδι χωρίς τίτλο [«Κόσμε σκληρέ...»] που, καθώς αναφέρει, γράφτηκε για τον θάνατο της Ίρενας». Βέβαια, η εκτίμηση αυτή φαίνεται μάλλον αμφίβολη, αν ισχύει η πληροφορία ότι η Ίρενα (όχι Ίρενα) Μπαρτζίλι πέθανε το 1865 σε ηλικία 18 ετών, προτού καν ο Β. Μιχαηλίδης πάει στη Λάρνακα, ώστε να προλάβει να τη γνωρίσει.
4. Η χρονολόγηση αυτή μάς επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι το ποίημα γράφτηκε πριν από την έκδοση της *Ασθενούς λύρας*, στην οποία, όμως, δεν έχει περιληφθεί, ίσως γιατί δεν το ενέκρινε ο ποιητής. Ας σημειωθεί εδώ ότι υπάρχουν ελάχιστες μόνο διαφορές ανάμεσα στις γραφές των τριών μορφών που παραδίδουν το ποίημα. Πάντως σε μια μελλοντική κριτική έκδοση των Ευρισκομένων του Β. Μιχαηλίδη οι διαφορές αυτές πρέπει να δηλωθούν σε κριτικό υπόμνημα.
5. Η πρώτη εντύπωση είναι ότι πρόκειται για μη ιδιόχειρο χειρόγραφο. Ωστόσο, από μια πιο προσεκτική εξέταση φαίνεται ότι υπάρχουν γράμματα που προσομοιάζουν με τον γραφικό χαρακτήρα του Β. Μιχαηλίδη. Οριστική λύση στο θέμα αυτό θα πρέπει να δοθεί, ίσως, από έμπειρο γραφολόγο.
6. Στην πιο πρόσφατη εκδοτική πρόταση του Α. Παπαλεοντίου (*Βασίλης Μιχαηλίδης, Επιλεγμένα Ποιήματα*, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2013, σσ. 86-102) αξιοποιούνται αρκετές από τις διαφορετικές γραφές του χειρογράφου.
7. Είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για το ίδιο χειρόγραφο με αυτό που βρέθηκε «στ' αρχεία της Σάλπιγγας (που του λείπουν οι δυο τελευταίες στροφές κι υπάρχει μι' αφιέρωση του τραγουδιού στον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο)», [Α. Ιντιάνος], «Η "9η Ιουλίου" του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Αβγή* 10 (Ιαν. 1925) 23.
8. Για τους χρονικούς συνδέσμους όντας και όντες, βλ. Ι. Ν. Καζάκης - Τ. Α. Καραναστάσης κ.ά. (επιμ.), *Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1110-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, ΥΠΕΠΘ-Κ.Ε.Γ., 2003, σσ. 331, 360.
9. Όπως επισημάνει, σωστά, ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, «ένα τρίτο χέρι (αλήθεια ποιο;) χτένιζε πρώτα τα ποιήματα του μεγάλου μας βάρδου πριν από τη δημοσίευσή τους σ' εφημερίδες, περιοδικά κ.ά.»: *Βασίλης Μιχαηλίδης, Ρωμός και Τζων Πουλλής / Τζωνής και Κακουλλής*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1985, σ. 18.
10. Ο Β. Μιχαηλίδης χρησιμοποιούσε, με τη σημασία «όταν», τους χρονικούς συνδέσμους *αντάν*, *ότι*, *άμα*, *ίσως* κ.ά.
11. *Δημήτρης Λιπέρτης, Άπαντα*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1988, σσ. 106 και 113, αντίστοιχα.
12. *Παύλος Λιασίδης, Άπαντα*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, τ. 2, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 1998, σσ. 237 και 274, αντίστοιχα.
13. Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τον Κιόρογλου βλ. Α. Τινή, «Η 9η Ιουλίου και ο Κιόρογλου», εφ. *Πολίτης / Χρονικόν* 20 (6.9.2008).
14. Γ. Κηπιάδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 21888, σ. 14. Πάντως, ούτε στα *Κυπριακά* του Αθ. Σακελλάριου ούτε στην *Κύπριδα* του Γ. Σ. Φραγκούδη αλλά ούτε και σε νεότερες (ελληνόφωνες ή αγγλόφωνες) πηγές δεν κατονομάζονται οι οθωμανοί αξιωματούχοι που έλαβαν μέρος στο μετζιλίσιν.
15. Η προσωνομία «Γεν(ν)ιτσάραγας» (ή «Γιαν(ν)ιτσάραγας») (<τουρκ. *yenicer(i) & παλαιότ. *ganiçar(i) + ağa**), δηλαδή «αρχηγός των γενιτσάρων», δείχνει ότι ο Κιόρογλου (ή κάποιος πρόγονός

του;) ήταν, πιθανότατα, εξισλαμισμένος χριστιανός. Ο Γ. Κατσούρης αναφέρει ότι «[...] η παράδοση της εποχής (ο υποφαινόμενος την άκουε από παλιά γηραιά μέλη της οικογένειάς του) μιλάει για το ότι αυτός ο Κκυρόρογλου ήταν Έλληνας εξωμότης» (Γ. Κατσούρης, «Η 9η Ιουλίου 1821». Παρατηρήσεις, διαπιστώσεις και υποψίες», στον τόμο Κ. Νικολαΐδης (επιμ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης, Πρακτικά Ημερίδας 1.12.2007*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες, 2011, σσ. 50.

16. Φαίνεται ότι ο Β. Μιχαηλίδης έδινε ιδιαίτερη προσοχή στις αφηγήσεις αυτές. Για παράδειγμα, σε επιστολή του Χρ. Χουρμούζιου προς τον Αιμ. Χουρμούζιο (Λονδίνο, 30.1.1961) αναφέρονται τα εξής: «Ενθυμούμαι ότι [ο Β. Μιχαηλίδης] μού ανέφερεν ότι τα λόγια που αποδίδει εις τον μάρτυρα αρχιεπίσκοπον [Κυπριανόν], όταν ο Μουσελλίμ αγάς ετόλμησε να του κάμει την ατιμωτικήν εισήγησιν – “τζ’ εσου αν είσαι βρέννμος ’ποσπάζεις τη ζωή σου” – είναι πραγματικά, όπως τον εβεβαίωσε φίλος του, ο οποίος είχε τας πληροφορίας του από πρόσωπον σύγχρονον με τα γεγονότα».

17. Αρνητική, επίσης, χροιά θα έδινε στο όνομα και η δυνατότητα ετυμολόγησής του από το τουρκ. ουσιαστικό *karga* = κάργα, κοράκι, είτε από το ρήμα *kargmak* = παρακινώ, εξωθώ, καταριέμαι. Σημειώνω ότι επώνυμα *Garkoğlu*, *Kargoğlu*, αλλά και *Karkoğlu* υπάρχουν και σήμερα στα τουρκικά. Ευχαριστώ τον καθηγητή Γ. Κεχαγιόγλου για τις εικασίες σχετικά με την ετυμολογική προέλευση του ονόματος.

Κυριάκος Ιωάννου

Ο Β. Μιχαηλίδης και η Κυπριακή Έκθεση (Αθήνα 1901)

Εξαγγέλλοντας την έκδοση των *Ποιημάτων* του (1911), ο Β. Μιχαηλίδης έκρινε σκόπιμο να πληροφορήσει τους πιθανούς αναγνώστες του ότι στον τόμο αυτό θα περιλαμβάνονταν και αρκετά ιδιωματικά ποιήματά του, «τα οποία λίαν εξετιμήθησαν υπό των αναγνωσάντων αυτά». Αναφερόταν κυρίως στα δυο εκτενέστερα ποιητικά του συνθέματα («Η 9η Ιουλίου του 1821...» και «Η Χιώτισσα...»), που παρέμεναν ανέκδοτα, αν και υπολογίζουμε ότι είχαν ολοκληρωθεί κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1890. Όπως διευκρινίζει ο ποιητής, «και τα δύο ταύτα σταλέντα εις την Κυπριακήν εν Αθήναις Έκθεσιν εβραβεύθησαν» (*Αλήθεια*, Λεμεσός, 17.3.1911). Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Είναι γνωστό ότι ο νομικός και πολιτευτής Γεώργιος Σ. Φραγκούδης (1869-1939), ιδρυτής του «Πατριωτικού Συνδέσμου των Κυπρίων εν Αθήναις» (1898), ήταν η ψυχή της πολύ σημαντικής αυτής εκδηλώσεως, που έφερε τη βρετανοκρατούμενη Κύπρο πιο κοντά στην Ελλάδα. Για δύο περίπου μήνες, από τις 6 Απριλίου ως τις 3 Ιουνίου 1901, οι κάτοικοι των Αθηνών και των περιχώρων είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν στο Ζάππειο Μέγαρο, στον «Σύλλογο Παρνασσός» ή σε άλλους χώρους ένα πλήθος εκθεμάτων και πολιτιστικών ή αθλητικών εκδηλώσεων που αναφέρονταν στον κόσμο της Κύπρου και πρόβαλλαν ποικίλες όψεις της καθημερινής και πολιτισμικής ή άλλης ζωής του τόπου. Σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων και των τεχνών μίλησαν για κυπριακά θέματα: Στις 7 Απριλίου ο Σπυρίδων Λάμπρος μίλησε στον «Παρνασσό» για την ιστορία της Κύπρου· στη συνέχεια ο Παλαμάς καλωσόρισε με το γνωστό ποίημά του «Κύπρος» τους 150 περίπου Κυπρίους που συμμετείχαν με εκθέματα ή με άλλες δραστηριότητες στην έκθεση. Σε νέα εσπερίδα στον «Σύλλογο Παρνασσός» (13 Απρ.), ο Ν. Γ. Πολίτης μίλησε για το κυπριακό παραμύθι «Το σκουφίν του Βαρυπνά», ο Σπυρίδων Λάμπρος για αρχαία κυπριακά χειρόγραφα, και ο Σίμος Μενάρδος για την παράδοση της Ρήγαινας, δηλαδή της βασιλισσας Ελεονώρας.

Ο Γ. Σ. Φραγκούδης είναι ίσως ο πρώτος που παρουσίασε τον Β. Μιχαηλίδη στο ελλαδικό κοινό. Στο ογκώδες βιβλίο του *Κύπρις* (Αθήνα 1890, σσ. 66-67· μεγάλο μέρος του, αν όχι ολόκληρο, είχε προδημοσιευτεί σε συνέχειες στην εφ. *Ακρόπολις*) ξεχώρισε από τους νεότερους κύπριους ποιητές τον Β. Μιχαηλίδη, σημειώνοντας μάλιστα ότι «τα επιτυχέστερα αυτού ποιήματα έγραψεν εν τη κυπριακή διαλέκτω», προτού ακόμη ο τελευταίος γράψει τα κορυφαία ιδιωματικά ποιήματά του. Επομένως, όταν ο Γ. Σ. Φραγκούδης αποφάσισε να διοργανώσει την κυπριακή έκθεση στην Αθήνα, δεν παρέλειψε να ενθαρρύνει τον ποιητή να συμμετάσχει στην εκδήλωση αυτή, παραχωρώντας χειρόγραφα (μάλλον αυτόγραφα) ποιήματά του. Όπως προκύπτει από τα πράγματα – τόσο από την παραπάνω «Αγγελία» του 1911 όσο και από δυο μαρτυρίες που περιλαμβάνονται στην έκδοση του Γ. Σ. Φραγκούδη *Η Κυπριακή Έκθεσις εν Αθήναις* (Αθήνα, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, 1901)¹ – σε μια από τις αίθουσες του Ζαπτείου, «επί μεγάλης τραπέζης υπήρχον όσα ελληνιστί εξεδόθησαν περί Κύπρου βιβλία, παλαιά χειρόγραφα, ανέκδοτα ποιήματα και πεζογραφήματα νεοτέρων», κτλ. (σ. 40). Ανάμεσα στα «ανέκδοτα ποιήματα» περιλαμβάνονταν προφανώς και «Η 9η Ιουλίου του 1821...» και «Η Χιωτίσσα...» του Β. Μιχαηλίδη (αυτά κυρίως ξεχώρισε και βράβευσε η κριτική επιτροπή), πιθανότατα και η νεανική συλλογή του *Ασθενής λύρα* (1882). Το χειρόγραφο της «9ης Ιουλίου 1821...» το είδε «τυχαίως» και ο ανώνυμος δημοσιογράφος της *Ακροπόλεως* (μήπως ο ίδιος ο Βλάσης Γαβριηλίδης);² ο οποίος δημοσίευσε στις 7.4.1901 εκτενή παρουσίαση των κυπριακών εκθεμάτων, ενώ παρακινήθηκε να αντιγράψει (με λάθη) οχτώ στίχους της δεύτερης στροφής από το παραπάνω ποίημα (παραλείποντας τον έβδομο και τον όγδοο στίχο) για να τους παραθέσει στο δημοσίευσμά του, διευκρινίζοντας ότι «οι στίχοι αναφέρονται εις τα γεγονότα τα λαβόντα χώραν εις την Λευκωσίαν κατά την 9ην Ιουλίου 1821 και τους παραθέτομεν χάριν περιεργείας».³ Ο δημοσιογράφος της *Ακροπόλεως* δεν διάβασε σωστά μερικά σημεία του χειρογράφου και απέδωσε λανθασμένα κάποιες κυπριακές λέξεις.⁴ Αλλά και όταν ο Γ. Σ. Φραγκούδης αποφασίζει να ενσωματώσει στο παραπάνω βιβλίο του εκτενές απόσπασμα από το δημοσίευμα της *Ακροπόλεως*, αναπαράγει σχεδόν αυτούσιους, με τα περισσότερα λάθη τους, και τους οχτώ στίχους από την «9η Ιουλίου 1821...» (σ. 28), προφανώς γιατί δεν μπόρεσε ή δεν φρόντισε να τους αντιπαραβάλει με το πρωτότυπο και να διορθώσει τις αβλεψίες. Μεταφέρω εδώ τους στίχους αυτούς, δηλώνοντας με πλάγια στοιχεία τα προβληματικά σημεία:

Μιαν νύχταν, νύχταν σιανήν, πικρήν δευτερογιούναν
 Νύχταν πασανικόνυχταν, που τ' άστρα μιλιούνια
 Ελάμπασιν, που πανωθείόν κ' εν εύρισκες ρουθούνια
 Μέσα στης χώρας τα στενά, στης χώρας τα καντούνια
 Σιανεμιάν, δεν άκουες δεντρούδιν να ταράξη,
 Μήτε του σκύλλου λάξιμον, με πετεινόν να κράξη. [...]
 Σε τέτοιαν νύχταν σιανήν οι Τούρκοι βαδωμένοι
 Μεσ το σαράγιον είχασιν μεγάλο μετσιλήσιν.

Ολόκληρη η δεύτερη (δεκάστιχη) στροφή του ποιήματος θα μπορούσε να αποδοθεί ως εξής στη γνωστότερη εκδοχή της και σε εκσυγχρονισμένη ορθογραφία και στίξη:

Μια νύχταν, νύχταν σιανήν, τζαιρόν Δευτερογιούνην,
 νύχταν Παραῶσευκόνουχταν, που τ' ἄστρα μιλιούνια
 ἐλάμπασιν 'πού πανωθκιόν, τζ' ἐν εὐρισκες ρουθούνην
 μέσα σης Χώρας τα στενά, σης Χώρας τα καντούνια,
 σιανεμιά, δεν ἄκουες δεντρούδιν να ταράξει, 15
 μήτε του ὄσῦλλου λάξιμον μέ πετεινόν να κράξει,
 ἦτουν μια νύχτα μουλλωτή, μια νύχτα μουρρωμένη,
 που θάρρειες πως χώννεται 'πού του Θεοῦ την κρίσην,
 σε τέθκοιαν νύχταν σιανήν οι Τούρτζοι βαδωμένοι
 μες στο Σαράγιον εἶχασιν μιάλον μετζιλίσιν. 20

Ἄς θυμηθούμε ἐδῶ ὅτι στο πλαίσιο της ἐκθεσης κριτική επιτροπή την οποία αποτελούσαν οι πανεπιστημιακοὶ καθηγητὲς Γ. Χατζιδάκις, Σ. Λάμπρος και Ν. Γ. Πολίτης και οι λόγιοι Α. Μηλιαράκης και Α. Κουρτιδῆς ἀπένεμαν χάλκινο μετάλλιο στον ποιητὴ Β. Μιχαηλίδη («διά τα ἐκδεδομένα και χειρόγραφα ἐν κυπριακῇ διαλέκτῳ ποιήματα αὐτοῦ»: *Κυπριακῇ Ἐκθεσις...*, ὁ.π., σ. 81). Δεν ἔχουμε καμιά πληροφορία για το ἀν ὁ Β. Μιχαηλίδης κατάφερε να ταξιδέψει στην Αθήνα για να δει την ἐκθεση ἢ τουλάχιστον για να λάβει αυτοπροσώπως το χάλκινο μετάλλιο. Πάντως το ὄνομά του δεν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στα 120 περίπου άτομα που ταξίδεψαν με το ατμόπλοιο «Σοφία» ἀπὸ τη Λάρνακα και τη Λεμεσό εἰδικά για την ἐκθεση. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς που προσκλήθηκαν και ταξίδεψαν δωρεάν εἶναι ἡ εκπαιδευτικός και ποιήτρια Πολυξένη Λοῦζιάς, οι δημοσιογράφοι Μ. Δ. Φραγκοῦδης, Χρ. Σ. Χουρμούζιος και Κλ. Μεσολογγίτης, ὁ Ν. Κλ. Λανίτης, ὡς γενικός γραμματέας του γυμναστικοῦ συλλόγου «Ολύμπια», ὁ λόγιος Σ. Μενάρδος, ἀθλητὲς, χορευτὲς, οργανοπαίχτες κ.ά.

Ἔτσι, ἐνῶ θα ταίριαζε να προσκληθεῖ ὁ Β. Μιχαηλίδης για να ἀπαγγεῖλει μερικές στροφές ἀπὸ τη μεγαλόπνοη ποιητικὴ του σύνθεση «Η 9η Ἰουλίου του 1821...» κατὰ τα ἐγκαίνια της ἐκθεσης, ἐμφανίστηκε ὁ κύριος φοιτητὴς Ἀριστείδης Ζήνων να ἀπαγγέλλει ποίημα του ἀδερφοῦ του Ευγένιου Ζήνωνος για τον Κυπριανό, «ποιηθέν ἐπὶ τη περυσινῇ ευκαιρίᾳ της προσφοράς της εικόνας του μάρτυρος ἀρχιεπισκόπου εἰς το Ἐθνολογικόν Μουσείον και ἀπαγγελθέν κατὰ την εορτὴν ἐκείνην». Ολόκληρο το ποίημα αὐτό, γραμμένο σε μια ἀπλουστευμένη «δημοτικῇ», περιλαμβάνεται στον τόμο *Κυπριακῇ Ἐκθεσις...* (ὁ.π., σ. 23), ὅπως και ἡ «Κύπρος» του Παλαμά (σσ. 63-64). Βέβαια, σε καμιά περίπτωση οι κοινοὶ στίχοι του Ε. Ζήνωνος δεν μπορούν να σταθοῦν δίπλα στην ἐπιβλητικὴ ποιητικὴ σύνθεση του Β. Μιχαηλίδη.

Το πιο ἐπίμαχο ὅμως ζήτημα ἀπὸ την ἱστορία αὐτή, που θα πρέπει να μας ἀπασχολήσει περισσότερο, εἶναι ἡ τύχη των δυο χειρόγραφων ἢ αὐτόγραφων ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη. Τὶ ἀπέγιναν τα χειρόγραφα αὐτά; Θεωρούμε μάλλον ἀπίθανο να ἀγοράστηκαν ἀπὸ κάποιον συλλέκτη, ὅπως συνέβηκε με ἄλλα ἐκθέματα. Παρὰ την τιμητικὴ διάκριση που ἔλαβε ὁ ποιητὴς στην ἐκθεση, κανένας δεν θα ενδιαφερόταν τότε να ἀγοράσει δυο χειρόγραφα ἰδιωματικὰ ποιήματα. Το πιθανότερο εἶναι ὅτι τα χειρόγραφα αὐτά παρέμειναν στην κατοχὴ του Γ. Σ. Φραγκοῦδῆ ἢ στο ἀρχεῖο του ἀθηναϊκοῦ «Πατριωτικοῦ Συνδέσμου των Κυπρίων». Λιγότερο πιθανὸ εἶναι το ἐνδεχόμενο να ἐπιστράφηκαν στον ποιητὴ τους, ὅπως δηλαδὴ συνέβηκε με ἄλλα ἀπούλητα ἐκθέματα.

Ὅσο μπορούμε να εἰκάσουμε, τα χειρόγραφα αὐτά ἐνδέχεται να διασώζον

μια πιο ολοκληρωμένη μορφή των δυο ποιημάτων, αν σκεφτούμε ότι στάλθηκαν για να παρουσιαστούν στην έκθεση και να αξιολογηθούν για βράβευση. Κι αυτό προσλαμβάνει πρόσθετη, βαρύνουσα σημασία, αν σκεφτούμε ότι τα δυο μοναδικά χειρόγραφα της «9ης Ιουλίου...» και της «Χιώτισσας...» (που σώζονται στα αρχεία του Αιμ. Χουρμούζιου και του Α. Ιντιάνου αντίστοιχα) είτε δεν διασώζουν μια τελική μορφή των ποιημάτων αυτών και είναι γεμάτα με διαγραφές και παραλλαγές στίχων, είτε παρουσιάζουν κενά ή άλλα προβλήματα. Βέβαια και τα χειρόγραφα αυτά, ιδίως το αυτόγραφο της «Χιώτισσας...», εξακολουθούν να είναι πολύτιμα, γιατί μας αποκαλύπτουν την επίπονη και βασανιστική εργασία που έκανε ο ποιητής, ώσπου να σμιλεύσει τις δυο φιλόδοξες συνθέσεις του.

Θα ήταν ευχής έργο αν τα δυο παραπάνω χειρόγραφα ή αυτόγραφα ποιήματα σώζονται είτε στα κατάλοιπα του αρχείου Γ. Σ. Φραγκούδη είτε σε οποιοδήποτε άλλο αρχείο. Θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να αντιμετωπίσουμε και άλλα προβλήματα στην έκδοση των *Ποιημάτων* του 1911, που αναπαράγονται στις μεταγενέστερες εκδόσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο τόμος αυτός ανατυπώθηκε φωτογραφικά πρόσφατα, με επιμέλεια του Κωστή Κοκκινόφτα: Λευκωσία, Αιχμή, 2005, σελ. 88. Πολλά βιογραφικά και άλλα στοιχεία του Γ. Σ. Φραγκούδη υπάρχουν στο βιβλίο του *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογενείας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών με αυτοβιογραφίαν του συγγραφέως*, Αθήνα 1939. Εδώ ο συγγραφέας αναφέρεται στην πρωτοβουλία του και στον τρόπο με τον οποίο εργάστηκε για να οργανώσει την κυπριακή έκθεση. Ανάμεσα σ' άλλα σημειώνει: «Το καλοκαίρι του 1900 έφυγα για την Κύπρο με μεγάλη αποστολή. Είχα αναλάβει ως Πρόεδρος του Πατριωτικού Συνδέσμου των Κυπρίων να οργανώσω στις Αθήνας μίαν Κυπριακήν Έκθεση. Όταν έρριψα την ιδέαν, με πήραν για τρελλό. Ένας νέος να οργανώσει μία έκθεση με 100 δραχμές στο ταμείο του Συλλόγου!... Η Ζάππειος Επιτροπή μου 'δωκε το μισό Ζάππειο, που έμενε νεκρό και κλειστό, και άνοιξα διάπλατες τες πόρτες του στη ζωή. Σε δύο χρόνια μάζεψα όσα χρήματα χρειάζονταν, μάζεψα τα εκθέματα, έκαμα την Έκθεση, επέστρεψα όσα εκθέματα δεν πωλήθησαν και έκλεισα με έλλειμμα έξι λιρών, τας οποίας δανείστηκα και τις πλήρωσα μετά καιρό από την τσέπη μου!...».

2. Ας σημειωθεί πρόχειρα εδώ ότι ο Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920) επισκέφτηκε το 1911 την Κύπρο όπου έδωσε σειρά διαλέξεων σε πόλεις του νησιού, στις οποίες τόλμησε να ασκήσει έντονη κριτική σε αντιφατικές όψεις της κυπριακής ζωής. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά τα σχετικά κείμενα των Θ. Σοφοκλέους και Π. Παπαπολυβίου στο περ. *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 20 (Χειμώνας 2011-2012) 26-33, όπου αναδημοσιεύεται και αρνητική αντίδραση στην εφ. *Πατρίς* (Λευκωσίας), 25.5.1911. Μια πιο συστηματική έρευνα σε κυπριακές εφημερίδες θα φέρει στο φως πολύ περισσότερα στοιχεία. Βλ. για παράδειγμα, Βλάσης Γαβριηλίδης, «Οι Νορβηγοί και οι Κύπριοι», *Σάλπιγξ*, Λεμεσός, 16.6.1911 (ανάλογο κείμενο ομιλίας του δημοσιεύεται την ίδια εποχή και στην εφ. *Αλήθεια* της Λεμεσού)· Νικ. [Χατζηγαβριήλ], «Βλάσης Γαβριηλίδης», *Φωνή της Κύπρου*, 13.5.1911, κ.ά.

3. Επομένως, είναι μάλλον απίθανο το δημοσίευμα αυτό να ανήκει στον Γ. Σ. Φραγκούδη (όπως αναφέρεται στην πρόσφατη έκδοση Βασίλης Μιχαηλίδης, *Επιλεγμένα ποιήματα*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Μικροφιλολογικά, 2013, σσ. 276-277)· ένας Κύπριος δεν θα αντέγραφε με τέτοια λάθη ιδιωματοικούς στίχους. Πάντως, ο ίδιος ο Γ. Σ. Φραγκούδης συνεργάστηκε επανειλημμένα με την Ακρόπολι και παράλληλα δημοσίευσε εκείνη την εποχή αρκετά κείμενα για την κυπριακή έκθεση. Ευχαριστώ πολύ τον φίλο και συνάδελφο Λ. Βαρελά που με βοήθησε να ξαναδώ τα θέματα αυτά και να αναθεωρήσω την αρχική μου εκτίμηση, αλλά και γιατί με προμήθευσε με ολόκληρο το δημοσίευμα της *Ακροπόλεως*.

4. Στην προβληματική αντιγραφή των στίχων αυτών αναφέρθηκε πρόσφατα και ο Π. Παπαπολυβίου, «Η 9η Ιουλίου 1821 και ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός», στον συλλογικό τόμο *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός, ο μάρτυρας της πίστewς και της πατρίδος*, Λευκωσία, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαριά, 2012, σσ. 284-285.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Βασίλη Μιχαηλίδη, «Το όρομαν του Ρωμιού»: τρία παράλληλα «ποιητάρικα» κείμενα

Από αφορμή την περισπούδαστη εργασία του Λ. Παπαλεοντίου «Ερευνητικά ζητήματα και ζητούμενα στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη. Ένα παράδειγμα: “Το όρομαν του Ρωμιού”»,¹ θα ήθελα να παραθέσω εδώ τρία αποσπάσματα από «ποιητάρικα» ποιήματα, τα οποία θα μπορούσαν να προσεγγιστούν ως παράλληλα κείμενα, να διαβαστούν δηλ. συνδυαστικά προς «Το όρομαν του Ρωμιού» (1917). Τα κείμενα αυτά, που μιλούν από μόνα τους, είναι τα εξής:

α) Ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος. Ο θρίαμβος των ελληνικών όπλων. Ποίημα υπό Χριστοφόρου Θ. Παλαίση εξ Αυγόρου (Κύπρου) 1914. Τύποις «Σαλαμίνας» εν Βαρωσίσις.

[...] Ενίκησες, εκέρδισες κι ακόμα θα νικήσεις,
στης Πόλης την Αγιάν Σοφιάν το λάβαρον να στήσεις. 270
Όταν θα ππέσ’ ο μιναρές, καμπαναριά να κτίσεις
και παν ό,τι εχάσαμεν εσύ θα τ’ αποκτήσεις.
Κάθε Δερβίσης τα κλειδιά εις τον παπάν θα δώσει
και η κομμένη λειτουργιά τότε θα τελειώσει.²
Χαίρε, λοιπόν, νέα Ελλάς και νέε Κωνσταντίνε, 275
ιδού με χρόνια, με καιρούς, ότι δικά μας είναι!³

β) Ποίημα πατριωτικόν, προτρεπτικόν και ενθουσιώδες υπό Χρίστου Αντωνοπούλου εξ Αρμίνου (Κύπρου) (αγωνιστού του 1897, 1912, 1913, εφέδρου). Ποιηθέν κατά Οκτώβριον του 1915. Τύποις «Ενώσεως» Χρ. Κουππά. [Το μέγα και γλυκύ όνειρον του εξ Αρμίνου (Κύπρου) / ποιητού Χρίστου Αντωνοπούλου οραθέν τη 19η Οκτωβρίου 1915]

[...] Ενώ περιστρέφοντο εις τούτο τα μυαλά μου,
ύπνος βαθύς εκάλυψεν αίφνης τα βλέφαρά μου.
Τα πάντα ηλλοιώθησαν εις τον βαθύν τον ύπνον,
φωνή τις μ’ ενανούριζε σαν βρέφος εις το λίκνον. 30
Μία φωνή, γλυκιά φωνή, γεμάτη μελωδιάν,
με λέγει: Θάρρει, ποιητά, λάβε παρηγορίαν.
Μεγάλα και ευοίωνα μέλλοντα φανερώνει,
ωφέλιμα στο έθνος μας, την θλίψην μου σηκώνει.
Με λέγει, τέλος, ξύπνησε, πάρε τον κάλαμόν σου 35
και γράψε τα εις ποίησιν όσα ’δες στ’ όνειρόν σου.⁴
[...] Οπόταν η Επτάλοφος στενωός πολιορκείται
και των ενδόξων στρατιών ο βασιλεύς ηγείται
κι αρχίσουνε ωσάν βροχή να πίπτουν αι οβίδες
κι ανασυρθούνε του στρατού αι μυτεραι λεπίδες 80
και πίπτουν τα τηλέβολα στην Πόλην σαν χαλάζι,
θ’ αρχίσει πια ο ουρανός πυκνά να συννεφιάζει.
Μέσα στα σύνεφα αυτά αμέσως θα κατέβη
ο Γαβριήλ Αρχάγγελος με δόξαν όπως πρέπει.
Στο ’να το χέριν θα βαστά την πύρινην ρομφαίαν 85
και στ’ άλλο την πανένδοξον ελληνικήν σημαίαν.
Στα ύψη της Αγιάς Σοφιάς θα την αναστηλώσει,
μ’ αυτήν στον έκπληκτον εχθρόν τίς είναι θα δηλώσει.
Μάλιστα θα κυριευθεί υπό μεγάλης φρίκης,

όταν σαλπίσει ο Άγγελος το σάλπισμα της νίκης. Στο σάλπισμα θα εγερθεί κι ο πριν αρματωμένος, ενδέκατος ο βασιλεύς, ο τρισδεδοξασμένος.	90
Θα εγερθεί ως έπεσε με το σπαθί στο χέρι, στον νέον του διάδοχον ως δώρον θα το φέρει. Και τα κλειδιά της πόλεως σ' αυτόν να παραδώσει, που στον Μωάμεθ δεύτερον δεν θέλησε να δώσει.	95
Θ' αρχίσει τότε έφοδος απ' όλα τα σημεία, θα προχωρήσει ο στρατός τη θεία βοήθεια. Αι λόγχοι θα αρχίσουν το έργο των να κάμνουν, να επιφέρουν θάνατον σ' όποιον εχθρόν προφθάνουν.	100
Ο στρατηλάτης βασιλεύς τότε θα προχωρήσει κ' εις των εχθρών τα πτώματα επάνω θα πατήσει ξιφήρης εις το άλογο κ' εκεί θα σταματήσει, οπόταν την Αγιάν Σοφιάν εμπρός του συναντήσει.	
Θα έμβη στην Αγιάν Σοφιάν εν όλη του τη δόξη, να συνεχίσει λειτουργιάν ήν είχε διακόψει στα χίλια τετρακόσια έτη πενήντα τρία, που 'χασεν ο Ελληνισμός πια την ελευθερία.	105
Αόρατοι θα ίστανται κ' οι Άγγελοι ακόμα, το «πρόσχωμεν» θ' απαγγελθεί απ' Αρχαγγέλου στόμα. Μαζί θα τελειώσωσι την θείαν λειτουργιάν, Άγγελοι και Αρχιερείς την δόξαν την Αγιάν.	110

γ) Ο θρήνος της υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αιπιπαρθένου Μαρίας. Υπό Τηλεμάχου Θεοχάρους εκ Κυρηναίας. Εν Λευκωσία (Κύπρου). Τύποις «Φωνής της Κύπρου» 1895.

Ο ήλιος εσκοτείνιασε, ανατολή και δύση,
ναού το καταπέτασμα στην μέσην εραγίσθη.
Μέγας σεισμός εγένηκε και μνήματ' ανοιχθήκαν
και σώματα εκ των νεκρών πολλά αναστηθήκαν.⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρώτη δημοσίευση: *Ελληνικά* 59.1 (2009) 125-148. Περιλήφθηκε με προσθήκες στον τόμο: Κώστας Νικολαΐδης (επιμ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης. Πρακτικά ημερίδας 1.12.2007*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υ.Π.Π., 2011, σσ. 53-76.
2. Πρβ. δημοτικό τραγούδι «Της Αγία-Σοφιάς» (C. Fauriel, *Chants populaires de la Grece moderne*, Paris 1825, σ. 340, στ. 7-10): «Αφήτ' αυτήν την φαλμουδιά, να χαμηλώσουν τ' άγια, / και στείλτε λόγο στη Φραγκιά, να έρθουν να τα πιάσουν / να πάρουν το χρυσό σταυρό και τ' άγιο ευαγγέλιο, / και την αγία τράπεζα, να μη την αμολύνουν». Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. *Ανακάλημα της Κωνσταντινόπολης*, Επιμέλεια Εμμ. Κριαράς, Επίμετρο Γ. Κεχαγιόγλου, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2012, σσ. 102-145, όπου έχουν συγκεντρωθεί αρκετά δημώδη και δημοτικά τραγούδια και νεότερα ποιήματα για την Πόλη και την Άλωση.
3. Βλ. Fauriel, ό.π., σ. 340, στ. 12-13: «Σώπα, κυρία Δέσποινα, μη δακρύζης, / πάλε με χρόνους, με καιρούς, πάλε δικά σου είναι».
4. Πρβ. παράλληλο τίτλο «Το όρομαν του Ρωμιού» του Β. Μιχαηλίδη.
5. Πρβ. στ.32-35: «Τσα σεισμός ευτός μάλος έσουσεν τμη Πόλην ούλλην, / τσ' οι νεκροί εσηκωστήκαν / που τα μνήματα εβκήκαν / τσ' εσμιχτήκαν με τογ κόσμομ που εβούρας σύνομπλά του».

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Καβαφικό νανοφιλολογικό

Ο όρος νανοφιλολογία μοιάζει μάλλον έγκυρος, αν θέλαμε να ορίσουμε την έννοια της φιλολογικής επεξεργασίας με στόχο την ακρίβεια και την αρτιότητα στο όριο μιας ελάχιστης μονάδας. Μια τέτοια επεξεργασία φιλολογικών υλικών γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως διαδικασία διαχείρισης, απομάκρυνσης, διαχωρισμού, εδραίωσης ή σύζευξης υλικών, όπου δραστικό ρόλο παίζει μια μονάδα στο ελάχιστο όριο μεγέθους αρτιότητας, την οποία θα ονομάζαμε νανομονάδα. Αν η νανοτεχνολογία ορίζει αυτή τη μονάδα στην κλίμακα 1 nm (νανόμετρο) = 10^{-9} m, η νανοφιλολογία, χωρίς να αναζητά αντιστοιχίσεις στην ίδια κλίμακα, θα μπορούσε να δώσει ως υπερ-άριστη διάσταση της φιλολογικής νανομονάδας το όριο μεγέθους αρτιότητας ενός άρθρου ή ακόμη ενός σχολίου. Και τα Μικροφιλολογικά ορίζουν τον πιο πρόσφορο χώρο για την παρουσίαση ενός τέτοιου παραδείγματος.

Πρόκειται για ένα θραύσμα του καβαφικού περι- ή, κατά Genette,¹ παρα-κειμένου, το οποίο έρχεται τελικά να συνδεθεί αναπόσπαστα με το καβαφικό κείμενο, ώστε να ενσωματωθεί μαζί του και να αποτελεί ουσιαστικά μέρος του. Είναι το γνωστό απόσπασμα από τα σημειώματα² της Αλεξανδρινής Τέχνης, το οποίο ορίζει τις τρεις περιοχές της καβαφικής ποίησης (φιλοσοφική, ιστορική, ηδονική), προσδιορισμός που συνοδεύει πια απαραίτητα κάθε καβαφικό ποίημα:

Ιδού, απλά, το σχεδιάγραμμα που βγαίνει ίσαμε τώρα από το έργο του.

Έχει τρεις περιοχές – την φιλοσοφική (ή της σκέψης), την ιστορική, και την ηδονική (ή αισθησιακή).³

Το σημείωμα συνεχίζει επισημαίνοντας ότι η ιστορική περιοχή κάποτε προσεγγίζει τόσο στην ηδονική (ή αισθησιακή), που είναι δύσκολο να κατατάξει κανείς ορισμένα ποιήματά τους, δύσκολο αλλά όχι ακατόρθωτο για έναν έμπειρο κριτικό – ή για έναν αισθαντικό αναγνώστη της καβαφικής ποίησης, θα προσθέταμε εμείς. Είναι γεγονός ότι η συγκεκριμένη διάκριση – βαρύνουσας σημασίας για την υπόσταση του καβαφικού έργου και τεράστιας εμβέλειας, δραστηριότητας και αποτελεσματικότητας στο όριο μεγέθους μιας φιλολογικής νανομονάδας – διατυπώνεται όχι στο πλαίσιο κάποιας συστηματικής προσέγγισης της καβαφικής ποιητικής αλλά στον ασφυκτικό χώρο ενός σχολίου υπεράσπισης του Καβάφη ενάντια στον ισχυρισμό του T. Μαλάνου ότι επαναλαμβάνεται.⁴ Η πασίγνωστη πια διάκριση στις τρεις περιοχές δεν είναι αυθύπαρκτη, αλλά στηρίζει το βασικό επιχείρημα ότι ο Καβάφης δεν επαναλαμβάνεται ποτέ. Το επιχείρημα εμπεδώνεται με την αναδιατύπωσή του άλλες δυο φορές σε έκταση λιγότερη από μια σελίδα: «Επανάληψη στον Καβάφη δεν βρίσκεται ποτέ» και «Επανάληψη στον Καβάφη δεν υπάρχει».⁵ Προς επίρρωση του επιχειρήματος αναφέρεται ότι το κάθε ποίημά του χωρίς εξαίρεση έχει «κάτι το διαφορετικό από τα άλλα του» και αυτό ορίζεται ως ο πρώτος κανόνας της καβαφικής σύνθεσης. Επιπλέον διευκρινίζεται ότι το κάθε νέο ποίημά του προσθέτει στην περιοχή του κάτι (άλλοτε πολύ, άλλοτε λίγο). Επισημαίνεται, επίσης, ότι κάποτε ποιήματα εισέρχονται στην περιοχή ως συμπληρώσεις, ενώ άλλοτε, «με προσεκτικότερη ποιητική οικονομία», «το φως ενός καινούριου ποιήματος ελαφρά διαπερνά το ημίφως ενός παλαιότερου (φως στο ένα ποίημα, ημίφως στο άλλο)».⁶ Μέσα από αυτό το πρίσμα ο όρος «επανάληψη» αναιρείται

από την παρατήρηση ότι ο ορθός ορισμός γι' αυτό που υπάρχει στον Καβάφη είναι «επιστροφή», αφού ο ποιητής μπορεί να επιστρέφει σε μια από τις τρεις περιοχές ή κατηγορίες θεμάτων του αλλά είναι τόσο γερός τεχνίτης, ώστε γνωρίζει τις περιοχές όπου έχει την ικανότητα να εργαστεί και μένει ορθότατα μέσα σε αυτές και μόνο.

Μετά από αυτό το σημείωμα που δημοσιεύτηκε το Μάιο του 1927, έρχεται τον Οκτώβριο του 1927, πάλι προς υπεράσπιση του Καβάφη απέναντι σε αιτιάσεις για επανάληψη,⁷ πανομοιότυπο σημείωμα όπου τονίζεται ότι ο Καβάφης

επιστρέφει πάντα⁸ σε μια από τις τρεις περιοχές της ποίησής του – της σκέψης, ιστορική (ελληνιστική, ελληνορωμαϊκή, βυζαντινή) και ηδονική ή αισθησιακή [...]. Αυτό, της επιστροφής, είναι βέβαιο. Επανάληψη όμως στον Καβάφη δεν υπάρχει. [...] Όπως μια απ' τις βασικές αρχές της Καβαφικής σύνθεσης είναι η αποφυγή της ρητορικής, επίσης (μα απόλυτα όμοια) αυστηρά βασική αρχή της είναι η μη επανάληψη.⁹

Και στην περίπτωση αυτή, επισημαίνεται ότι οι κατηγορίες θεμάτων μένουν οι ίδιες, αλλά κάθε καινούριο ποίημα κομίζει κάτι καινούριο ή κάποια συμπλήρωση στην περιοχή όπου εισέρχεται, στοιχείο που κατοχυρώνεται ως αναγνωρίσιμη ιδιότητα της καβαφικής σύνθεσης.¹⁰

Βέβαια, η πιο ανατρεπτική διαχείριση της διάκρισης των τριών περιοχών απαντά στο τεύχος του Αυγούστου του 1927, όπου δυο τμήματα παρουσιάζουν επικάλυψη ως προς το θέμα τους. Το πρώτο τμήμα είναι το δεύτερο μέρος του άρθρου του Μάκη Ανταίου [= Μέμα ή Μεμά / Γεράσιμου Κολαΐτη] με τίτλο «Πώς βλέπουν τον Καβάφη μερικοί...»,¹¹ ενώ το δεύτερο τμήμα είναι το τρίτο από τα σημειώματα αυτού του τεύχους,¹² το οποίο διαλέγεται με το συγκεκριμένο απόσπασμα από το άρθρο του Ανταίου αναπαράγοντας μερικά, αναπλάθοντας και προεκτείνοντάς το σε μια ανατρεπτική πρόταση. Το άρθρο του Ανταίου αποτελεί στο σύνολό του μια κριτική των απόψεων που είχε διατυπώσει ο Δ. Ε. Ευαγγέλου πάνω στα *Κριτικά σημειώματα* του Α. Ν. Φράγκου,¹³ στο περιοδικό *Αργώ* δυο μήνες νωρίτερα, τον Ιούνιο του 1927. Δεδομένου ότι ο Φράγκος παραχωρεί την πρωτοκαθεδρία στον Καβάφη έναντι του Παλαμά με συνακόλουθη την αμφισβήτηση των απόψεών του από τον Ευαγγέλου, ο Ανταίος έρχεται στο πρώτο μέρος του άρθρου του να αποδομήσει την κριτική του Ευαγγέλου σε μια έμμεση παραδοχή των απόψεων του Φράγκου.

Αυτό που κυρίως, όμως, μας ενδιαφέρει στο παρόν άρθρο είναι το δεύτερο τμήμα του, όπου ο Ανταίος παρακολουθεί τη συνάντηση του Ευαγγέλου με τις απόψεις του Γλαύκου Αλιθέρση για τον Καβάφη και απεργάζεται την καθολική αλλά όχι ακόμη οριστική και τελεσίδικη αμφισβήτησή τους, η οποία θα έρθει με το άρθρο του «Γ' αγγλικά του κ. Γλαύκου Αλιθέρση», που δημοσιεύεται στο αμέσως επόμενο τεύχος της *Αλεξανδρινής Τέχνης*.¹⁴ Πάντως, ήδη από το παρόν άρθρο αμφισβητείται η πληρότητα γνώσης της αγγλικής λογοτεχνίας τόσο του Ευαγγέλου όσο και του Αλιθέρση. Το νευραλγικό σημείο που διεγείρει την όλη συζήτηση είναι η διαπίστωση του Αλιθέρση, την οποία υιοθετεί ο Ευαγγέλου, ότι ο Siegfried Sassoon, ένας από τους νεότερους Άγγλους λογοτέχνες εκείνης της εποχής, «στην εμφάνιση μερικών ποιημάτων του, στην κατασκευή του στίχου του και γενικά στην όλη στιχουργία του δείχνει τρομαχτικές αναλογίες με την καβαφική τεχνοτροπία».¹⁵ Το συμπέρασμα αυτό για τον Ανταίο ενέχει τον

προσβλητικό υπαινιγμό ότι ο Καβάφης επηρεάζεται από τον Άγγλο ποιητή, υποψία την οποία σπεύδει να διασκεδάσει άμεσα. Το κεντρικό επιχείρημα είναι στοχευμένο στη φόρμα και το περιεχόμενο της ποιητικής των δύο ποιητών, ενώ δευτερευόντως επικαλείται τη λανθασμένη συναγωγή συμπερασμάτων, η οποία εκπηγάξει από πλημμελή γνώση της αγγλικής γλώσσας από τον Αλιθέρηση. Αυτό τον δεύτερο ισχυρισμό του ο Ανταίος θα τον αποδείξει, όπως αναφέραμε παραπάνω, με συνακόλουθο άρθρο του με τίτλο «Τ' αγγλικά του κ. Γλαύκου Αλιθέρηση», στο επόμενο τεύχος του περιοδικού.

Όσον αφορά όμως το κεντρικό επιχείρημά του, σε σχέση καταρχάς με τη φόρμα, παρατηρεί ότι η αγγλική γλώσσα, με μονοσύλλαβες τις περισσότερες λέξεις της και «με τους δύσκολους και στρυφνούς φθόγγους της, κάθε άλλο παρά λιτότητα μπορεί να έχει» και «συνεπώς της λείπει ένα από τα κυριότερα καβαφικά στοιχεία», ιδιαίτερα μάλιστα καθώς «ο Σασσούν μεταχειρίζεται ποιητική φόρμα ρυθμικότερη και μουσικότερη, με σχεδόν παντού πολύ πλούσια ρίμα». ¹⁶ Έπειτα, όσον αφορά το περιεχόμενο, «η εμπνοή του αναβλύζει από πολεμικές αναμνήσεις και περιπέτειες και είναι πέρα ως πέρα “ποιητής του πολέμου”». Στο σημείο αυτό, επικαλούμενος την άποψη του St John Adcock ότι «κανένας ποιητής του πολέμου δεν είναι τόσο πλέρια ρεαλιστικός ή έγραψε για τον πόλεμο με πικρότερη σάτιρα ή δριμύ ανθρώπινο πάθος», ο Ανταίος επιχειρεί να συνδέσει την ειρωνεία του Sassoon, «σαν διαμαρτυρία που μας βγάζει στα φανερά και μας τιμωρεί», με την καβαφική ειρωνεία. Αυτή η διάβαση προς την καβαφική ειρωνεία δεν αποδεικνύεται άγνοια, αλλά αναγνωρίζεται ως μια επικοινωνία διαβατή και από τις δυο κατευθύνσεις, με πιο ενισχυμένη την κατεύθυνση από τον Καβάφη προς τους Άγγλους, με το αιτιολογικό ότι «ο Καβάφης δεν είναι άγνωστος στην αγγλική φιλολογική κίνηση και καθόλου παράξενο πολλοί σύγχρονοι νέοι Άγγλοι ποιητές να δανεισθούν στοιχεία από την ποίησή του». Καταληκτικά, ωστόσο, επισημαίνεται η διαφορετικότητα της ειρωνείας στους δύο ποιητές, μια διάσταση ύφους που παραπέμπει στην ετερογένεια της «ειρωνείας του Τσέστερτον» σε σχέση με το «βαρύ χιούμορ του Κίπλιν». ¹⁷

Το ενδιαφέρον είναι ότι τα σημειώματα του ίδιου τεύχους της Αλεξανδρινής Τέχνης επανέρχονται στο θέμα παρουσιάζοντας μια επιτομή του άρθρου του Ανταίου όπου, βέβαια, επιχειρείται μια αποκατάσταση, όταν διευκρινίζεται ότι ο Αλιθέρησης δεν θεωρεί πιθανό ο Καβάφης να επηρεάστηκε από τον Sassoon λόγω της νεότερης ηλικίας του δεύτερου, αλλά ότι και το αντίστροφο δεν μπορεί να λεχθεί. Γίνεται, λοιπόν, μια αναθεώρηση της άποψης του Αλιθέρηση, σύμφωνα με την οποία ο Sassoon γράφει τέτοια ποίηση, επειδή ακολουθεί «μια κάποια παράδοση της αγγλικής ποίησης», συμπέρασμα πίσω από το οποίο υποφώσκει και η νύξη για αγγλικό υπόβαθρο της καβαφικής ποίησης. ¹⁸ Σε αναίρεση αυτού του ισχυρισμού παρουσιάζεται καταρχήν το αγγλικό υπόβαθρο του Καβάφη, ¹⁹ ώστε στη συνέχεια να αρθεί το ενδεχόμενο συγγενείας του με την αγγλική ποίηση. Ο καταλύτης που διαλύει ενδεχόμενη σύνδεση του Καβάφη με την αγγλική ποίηση δεν είναι παρά η γνωστή διάκριση του καβαφικού έργου στις τρεις περιοχές. Η διαλυτική λειτουργία αυτής της φιλολογικής νανομονάδας δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εμπεδώνει μια λειτουργία της νανοφιλολογίας ως διαδικασίας απομάκρυνσης ή διάζευξης υλικών. Πιο συγκεκριμένα, ο ανώνυμος – ή λανθάνων επώνυμος –, που βρίσκεται πίσω από το σημείωμα, ανατρέχει στην

τριπλή διάκριση και εξετάζει μία μία τις περιοχές της καβαφικής ποίησης σε αντιπαράβολη με την αγγλική ποίηση.

Σύμφωνα με αυτήν την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση, η πρώτη (φιλοσοφική ή της σκέψης περιοχή) δεν έχει στη σύστασή της στοιχεία βόρεια και, επομένως, αποδεικνύεται ασύμβατη με τον αγγλικό χαρακτήρα και τον αγγλικό λόγο. Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι βόρειοι, και μάλιστα Άγγλοι, ιδίως οι παλιότεροι ποιητές, δεν είναι δυνατόν να έχουν αυτές τις απόψεις ή αυτό τον τρόπο διατύπωσης, αλλά θα εκφράζονταν διαφορετικά.

Η δεύτερη (ιστορική) περιοχή, πάντα σύμφωνα με τον ανώνυμο –αλλιώς, τον λανθάνοντα επώνυμο – του σημειώματος, επικεντρώνεται σε θέματα ελληνικά ή ενεργεί με τοποθέτηση των μύθων της σε ελληνικό περιβάλλον. Η αντιπαράθεση της ιστορικότητας του Καβάφη με την ιστορικότητα των αγγλικών φιλολογικών κύκλων επιτυγχάνεται απλώς μέσω της μαρτυρίας του Ε. Μ. Φόρστερ, σύμφωνα με τον οποίο «εκείνο που κάνει εντύπωση στο διάβασμα του Καβάφη είναι πόσο διαφορετική από την αγγλική είναι η άποψή του της ελληνικής αρχαιότητας».²⁰

Τέλος, όσον αφορά την τρίτη (ηδονική ή αισθησιακή) περιοχή, η παρατήρηση που απευθύνεται σε όσους γνωρίζουν την αγγλική λογοτεχνία και τα αγγλικά ήθη είναι ότι «αυτή η περιοχή, εννοείται, δεν έχει τα συστατικά της αγγλικής ερωτικής ποίησης».²¹

Αυτή η τελευταία ανατρεπτική διαχείριση της διάκρισης των τριών περιοχών της καβαφικής ποίησης ως αποτρεπτικής για τη σύναψη εκλεκτικής συγγένειας με την αγγλική λογοτεχνία κομίζει και κάποια επιπλέον στοιχεία σχετικά με την πρόσληψη του λογοτεχνικού έργου – στη συγκεκριμένη περίπτωση του καβαφικού. Παρατηρούμε δηλαδή ότι σήμερα, οχτώ δεκαετίες από το θάνατο του Καβάφη και εκατόν πενήντα χρόνια από τη γέννησή του, η καταξίωση του έργου του έχει απελευθερώσει τους μελετητές προς την κατεύθυνση της αναζήτησης εκλεκτικών συγγενειών ακόμη και χωρίς την ύπαρξη αποδείξεων ή ενδείξεων, μέσα σε εντελώς υποθετικά συμφραζόμενα. Την εποχή όμως εκείνη, κατά την οποία το καβαφικό έργο όριζε την ταυτότητα και το δικό του ζωτικό χώρο, η χάραξη διαχωριστικών γραμμών, ακόμη και από σχετικές ταυτότητες, δεν πρόβαλλε απλώς ως ζήτημα ανάδειξης της διαφορετικότητας αλλά ακόμη περισσότερο ως ζήτημα προστασίας της επιβίωσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. G. Genette, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, σ. 2. Βλ. επίσης του ίδιου, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1972.

2. Το ανυπόγραφο σημείωμα, που δημοσιεύτηκε το Μάιο του 1927, γνωρίζουμε σήμερα ότι φέρει την άτυπη επικύρωση του Καβάφη, κάτω από την αιγίδα του οποίου εκδιδόταν το περιοδικό. Ωστόσο, στο ίδιο τεύχος διαφεύδεται κατεξοχήν το γεγονός ότι ο Καβάφης έχει οποιαδήποτε συμμετοχή στα σημειώματα, τα οποία αποδίδονται αποκλειστικά στη συντακτική ομάδα, χαράσσοντας έτσι το πλαίσιο της πολιτικής του περιοδικού, μια πολιτική προστασίας του ποιητή.

3. «Σημειώματα», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 6 (Μάιος 1927) 39.

4. Πρόκειται για επεισόδιο της διαμάχης του Τίμου Μαλάνου και των πολεμίων με τους υπερασπιστές του Καβάφη – με αφορμή τη δημοσίευση μιας κριτικής του Τ. Μαλάνου για το ποίημα του Καβάφη «Μέρες του 1896» στα *Σημειώματα* (τχ. 1, 15.4.1927), βραχύβιο φιλολογικό δελτίο του εκδοτικού οίκου «Γράμματα» του Στέφανου Πάργα.

5. *Αλεξανδρινή Τέχνη*, ό.π., σ. 40.

6. Ό.π., σ. 40.

7. Πάλι ως απάντηση σε ισχυρισμούς του Μαλάνου (όπου εμπλέκει και τον Παράσχο) σε άρθρο του της 17ης Σεπτεμβρίου 1927 στο περιοδικό *Τσις* της Αλεξάνδρειας.
8. Η υπογράμμιση δική μου.
9. «Σημειώματα», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 11 (Οκτ. 1927) 48.
10. Ό.π.
11. Μ. Ανταίος [=Γ. Κολαΐτης], «Πώς βλέπουν τον Καβάφη μερικοί...», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 9 (Αύγ. 1927) 16-19.
12. Ό.π., σσ. 37-39.
13. Δ. Ε. Ευαγγέλου, «Α. Ν. Φράγκου: Κριτικά σημειώματα. Έκδοση "Νέας Τέχνης" Αθήνα», *Αργώ* 1, τχ. 4 (1927) 206-208. Μετά το άρθρο του Ανταίου, δίνεται μια συνοπτική απάντηση σε δυο παραγράφους στο περιοδικό *Αργώ* και στο τμήμα «Σημειώματα: βιβλία που λάβαμε. Περιοδικά, Διαβάζετε», από όπου ενδεικτικά παραθέτω: «Γύρω από το σημείωμα του κ. Ευαγγέλου που δημοσιεύσαμε τελευταία για το βιβλίο του Φράγκου γεννήθηκε σωστό φιλολογικό Ραβάζι με αποτέλεσμα να γεμιστούν κάμποσες σελίδες ακόμα σχετικά με το Καβαφικό ζήτημα. Ποια είναι η τέχνη του Καβάφη; [...] Αν επηρεάστηκε ο Καβάφης απ' τους Άγγλους ή αν οι Άγγλοι (!) από τον Καβάφη» (*Αργώ* 4, τχ. 2 (1927) 242). Ο Ανταίος με το άρθρο του «Γ' αγγλικά του κ. Γλαύκου Αλιθέρηση», που δημοσιεύεται στο αμέσως επόμενο τεύχος της *Αλεξανδρινής Τέχνης* (1, τχ. 10 (Νοέμβρ. 1927) 42-45), αποδομεί μέσα από τη θεωρία και συγκεκριμένα παραδείγματα από την αγγλική λογοτεχνία τη γνώση και την ικανότητα του Αλιθέρηση να κατανοεί και να μεταφράζει λογοτεχνικά κείμενα από τα αγγλικά.
14. Μ. Ανταίος, «Γ' αγγλικά του κ. Γλαύκου Αλιθέρηση», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 10 (1927) 42-45.
15. Μ. Ανταίος [=Γ. Κολαΐτης], «Πώς βλέπουν τον Καβάφη μερικοί...», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 9 (Οκτ. 1927) 17.
16. Ό.π., σ. 18.
17. Ό.π.
18. «Σημειώματα», *Αλεξανδρινή Τέχνη* 1, τχ. 9 (Οκτ. 1927) 38.
19. «Ας αναφέρουμε, έτσι περαστικά, ότι ο Καβάφης είναι γνωστός στον κ. Sassoon. Ήσαν συνεργάται και οι δυο στο Charbook του 1925& και ο κ. Sassoon εκτιμά την ποίηση του Καβάφη. Ποιήματα του Καβάφη μεταφράστηκαν αγγλικά· είναι γνωστά σε πολλούς εκ των νεότερων, ιδίως Άγγλων, ποιητών· άρεσαν σε πολλούς: αυτή είναι κιόλας η αφορμή που έκανε έναν εκδοτικό οίκο του Λονδίνου να ζητήσει να τα βγάλει σε τόμο. Ο Καβάφης γνωρίζει τα αγγλικά άριστα. Αυτό είναι αλήθεια. Αλλά ο Καβάφης δεν έχει συγγένεια με την αγγλική ποίηση» (ό.π.).
20. Ό.π., σ. 38.
21. Ό.π.

Λένα Αραμπατζίδου

Γράμματα στο Σικάγο. Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Κ. Π. Καβάφη στον Μ. Βισάνθη

1.

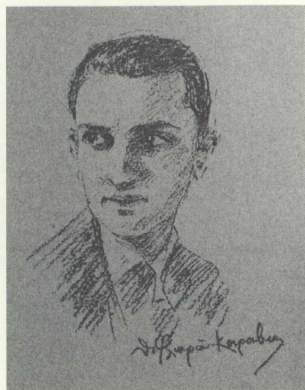
Αλεξάνδρεια / 14 Αυγούστου 1924

Φίλε κ. Βισάνθη,

Ευχαριστώ πολύ για το / γράμμα σας της 19ης Ιουλίου. Είναι / τιμή μου μεγάλη η ευμενής σας / γνώμη για τα ποιήματά μου. Μια / συλλογήν εξ αυτών (1908-1914) θα / σας στείλει, τη παρακλήσει μου, ο / φίλος μου κ. Στέφανος Πάργας.

Με πολλήν εκτίμησι,
Κ. Π. Καβάφης

Στο κάτω δεξί μέρος σημειωμένο με μολύβι: Απ[άντησης] / 30 Αυγ.[ούστου]

Μ. Βισάνθης
Σχέδιο Θάλεια Φλωρά-Καραβία

2.

Αλεξάνδρεια / 10 Rue Lepsius / 15 Μαΐου 1928

Φίλε κ. Βισάνθη,

Έλαβα το γράμμα σας / της 11 Απριλίου.

Σας έστειλα χθες δυο / συλλογές ποιημάτων μου -
1907-1915 / και 1916-1928.

Ένας φίλος μου ο κ. Μέμας / Κολαΐτης (c/o General Motors Near / East S.A., P.O.B. 13, Minet el Barsal, / Alexandria, Egypt) μετέφρασε στ' αγγλικά / δυο ποιήματά μου. Ο κ. Κολαΐτης στην / φιλολογία είναι γνωστός ως Μάκης / Ανταίος.

Σας ευχαριστώ θερμώς για την / αποστολή του ωραίου σας περιοδικού.

Με πολλήν εκτίμησι,
Κ. Π. Καβάφης

3.

10 Rue Lepsius / Αλεξάνδρεια / 20 Νοεμβρίου 1928

Φίλε κ. Βισάνθη,

Έλαβα το γράμμα σας της 17 / Οκτωβρίου και την «Σύγχρονη Σκέψη» Ιουλίου / Οκτωβρίου, και σας ευχαριστώ πολύ.

Στον Μάκη Ανταίο διαβίβασα τα / όσα με γράφετε σχετικώς μ' αυτόν, και με / είπε, πρό τινων ημερών, ότι σας έγραψε.

Πέστε, παρακαλώ, στον Μιχάλαρο ότι / τον ευχαριστώ για το έργον του «The Legend / of America & Other Poems» που με / είχε στείλει. Με αρέσουν τα «Chicago / Impressions» του.

Το ονομά μου με λατινικά / ψηφία γράφεται Cavafy. Είναι παληά αυτή / η γραφή στην οικογένειά μου· απ' τες αρχές / του 19ου αιώνος έτσι συνειθίζονταν.

Με πολλήν εκτίμησι,
Κ. Π. Καβάφης

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Οι τρεις άγνωστες επιστολές του Κ. Π. Καβάφη προς τον Μ. Βισάνθη, που δημοσιεύονται εδώ, διασώθηκαν και βρέθηκαν στο αρχείο του καθηγητή Γεωργίου Γεωργιάδη Αρνάκη (George Arnakis, Κωνσταντινούπολη 1912 - Austin Texas 1976)¹ το οποίο φυλάσσεται στο Briscoe Center for American History, University of Texas at Austin, τους υπεύθυνους του οποίου ευχαριστώ πολύ που μου επέτρεψαν τη δημοσίευσή τους. Μαζί με αυτές τις τρεις επιστολές του Καβάφη σώζονται και δύο επιστολές της Ρίικας Αγαλιανού, τότε Σεγκοπούλου (πρώτης συζύγου του κληρονόμου του Καβάφη, διευθύντριας του περιοδικού Αλεξανδρινή Τέχνη, που κυκλοφορούσε με την επίβλεψη και χρηματοδότηση του Καβάφη, και υπεύθυνης για τη συγκέντρωση και έκδοση των 154 ποιημάτων του καβα-

φικού κανόνα το 1935. Η έκδοση αυτή είναι γνωστή και ως έκδοση Καλμούχου, επειδή είναι εικονογραφημένη από τον γνωστό ζωγράφο Τάκη Καλμούχο. Με τον δεύτερο της γάμο έγινε Καραγιάννη). Τις επιστολές της Ρίκας Σεγχοπούλου προς τον Μ. Βισάνθη σκοπεύουμε να τις δημοσιεύσουμε σε επόμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών*.

Ο Μ. Βισάνθης (ψευδώνυμο του Μιχαήλ Χάτσου) γεννήθηκε το 1902 στη Ραιδεστό (παλαιότερα ονομαζόταν Βισάνθη και στα τουρκικά Τεκριντάγ). Δεν ξέρουμε πότε και πού ακριβώς πέθανε αλλά πιθανότατα στο Σικάγο γύρω στα 1970 ή λίγο αργότερα.² Σύμφωνα με τη *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σπούδασε «στο Μαράσλειο και στο Ζωγράφειο της Πόλης και στα φιλολογικά περιοδικά της πρωτοδημοσιεύτηκαν διηγήματά του το 1918. Ξενιτεύτηκε από το 1919 και, αφού πήγε σε πολλές χώρες, σκόλασε στο Σικάγο της Αμερικής». Πιθανότατα κατά την περιπλάνησή του, προτού «σκαλώσει» στο Σικάγο, να είχε μείνει στην Αίγυπτο και ειδικά στην Αλεξάνδρεια, όπως μας αφήνει να εικάσουμε το σκίτσο της προσωπογραφίας του που ζωγράφησε η Θάλεια Φλωρά-Καραβία.³ Η συγκεκριμένη προσωπογραφία δημοσιεύτηκε στη συλλογή διηγημάτων του *Τα θανατερά νευρόσπαστα* (Σικάγο 1927) και αναδημοσιεύεται εδώ. Τότε ίσως να γνώρισε τον Καβάφη και τους εκεί λογοτεχνικούς κύκλους. Σε διηγήματά του που δημοσιεύει, πριν από την εγκατάστασή του στο Σικάγο, δηλώνει ως τόπους διαμονής τη Νέα Υόρκη και το Σαιντ Λούις της Αμερικής. Εκτός από *Τα θανατερά νευρόσπαστα*, τύπωσε μία ακόμη συλλογή διηγημάτων με τον τίτλο *Μερικοί μετανάστες* (Αθήνα 1930) – και οι δυο σώζονται στη βιβλιοθήκη του Κ. Π. Καβάφη.⁴ Το πρώτο βιβλίο έχει θερμή αφιέρωση στον Καβάφη: «Στον ανεκτίμητο συμπατριώτη μου / και μεγάλο μας ποιητή / Κ. Π. Καβάφη / το ταπεινό μου έργο / ο Βισάνθης / χαρίζει»· το δεύτερο ο Καβάφης το αφήνει άκοπο. Επίσης έχει γράψει τη μελέτη *Γιουτζίν Ο' Νειλλ. Ο άνθρωπος και το έργο του* (Σικάγο 1932), η οποία επίσης σώζεται στη Βιβλιοθήκη Καβάφη. Διάφορα άρθρα του έχουν δημοσιευτεί στη *Νέα Εστία*, ενώ είναι πιο γνωστός για το λογοτεχνικό περιοδικό *Η Σύγχρονη Σκέψη*, το οποίο εκδίδει μαζί με τον Γιάννη Βουβάκη στο Σικάγο για δυο χρόνια (1928-1929). Μετά τον πόλεμο, όπως φαίνεται από δημοσιεύσεις του, εγκαταλείπει το ψευδώνυμό του και δημοσιεύει τα άρθρα του με το όνομά του Μ. Χάτσος. Ο Στέφανος Πάργας, τον οποίο ο Καβάφης αναφέρει στην επιστολή του ότι θα του στείλει τη συλλογή, είναι ψευδώνυμο του Νικόλαου Ζελίτα (Αλεξάνδρεια 1888-1938) με καταγωγή από τη Δρόβιανη της Ηπείρου. Ήταν ο εκδότης του περιοδικού *Γράμματα* (1911-1921) και αργότερα των *Παναγιυπτίων*. Ήταν επίσης ο ιδιοκτήτης του βιβλιοπωλείου και του εκδοτικού οίκου «Γράμματα». Αυτός και η γυναίκα του Ευτυχία Ζελίτα ήταν για μεγάλο διάστημα από τους στενότερους φίλους του Κ. Π. Καβάφη· στα περιοδικά του είχαν πρωτοδημοσιευτεί πολλά ποιήματα του Αλεξανδρινού.⁵ Η διανομή της συγκεκριμένης «συλλογής» ποιημάτων που αναφέρει ο Καβάφης στην πρώτη επιστολή του άρχισε τον Απρίλιο του 1920. Από τους καταλόγους διανομής που έχει δημοσιεύσει ο Γ. Π. Σαββίδης⁶ φαίνεται ότι ο Στέφανος Πάργας το 1924 έχει στείλει συνολικά 21 αντίτυπα σε διάφορους αποδέκτες χωρίς να κατονομάζονται.⁷

Η δεύτερη επιστολή είναι μια απάντηση του Καβάφη, τέσσερα χρόνια αργότερα. Ο Βισάνθης είχε ήδη δημοσιεύσει στο πρώτο τεύχος της *Σύγχρονης Σκέψης* το ποίημα του Καβάφη «Εις το Επίνειον», ποίημα κατάλληλο για ένα κοινό μεταναστών, αφού ο ποιητικός ήρωας, ο *Εμης*, έφτασε σε ένα *συριακόν επίνειον* για να μάθει *μυροπώλης*, αλλά αρρώστησε και πέθανε στο ταξίδι, ενώ *θα τον ελπίζουν πάντα οι γονείς του ζωντανό*.⁸ Από την επιστολή αυτή φαίνεται ότι ο Βισάνθης είχε ζητήσει μέσω άλλης επιστολής, που δεν σώζεται, την άδεια του Καβάφη για να μεταφράσει στα αγγλικά ποιήματά του. Ο Καβάφης τού απαντά ότι ήδη ο Μέμας / Γεράσιμος Κολαΐτης (Μάκης Ανταίος) είχε μεταφράσει στα αγγλικά δυο του ποιήματα και του δίνει τη διεύθυνση του Κολαΐτη για να επικοινωνήσουν. Εντύπωση προκαλεί ότι, ενώ ήδη από το 1919 έχουν δημοσιευτεί μεταφράσεις καβαφικών ποιημάτων από τον Γ. Βαλασόπουλο, ο Καβάφης δεν τον παραπέμπει εκεί. Οι μεταφράσεις του Κολαΐτη δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα, αρχικά στον

τόμο *Cavafy as I knew Him* (Σάντα Μπάμπαρα – Καλιφόρνια 1980, ίσως είναι μια ιδιωτική έκδοση) και στη συνέχεια στη δίτομη έκδοση *The Greek Poems of C.P. Cavafy*. τόμ. 1: *The Canon*, τόμ. 2: *The Unissued and "Repudiated" Poems* (Νέα Υόρκη, Karatzas Publishing Co. 1989). Ο Καβάφης τού στέλνει απ' ευθείας αυτή τη φορά τις ποιητικές του «συλλογές» του 1907-1915 που η διανομή τους άρχισε στις 19 Απριλίου 1926, και τη «συλλογή» 1916-1928 που η διανομή της άρχισε στις 19 Απριλίου 1926.⁹ Το τεύχος του περιοδικού *Σύγχρονη Σκέψη* για το οποίο τον ευχαριστεί ο Καβάφης πρέπει να είναι το πρώτο, όπου δημοσιεύεται και το καβαφικό ποίημα.

Η τρίτη επιστολή έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ο Καβάφης αναφέρει ότι πήρε το τεύχος της *Σύγχρονης Σκέψης* και αυτό θα πρέπει να είναι ή το τεύχος του Μαΐου-Ιουνίου 1928, όπου δημοσιεύεται το καβαφικό «Ορνυει», ή το διπλό τεύχος 4-5 του Β' τόμου (Ιούλιος-Οκτώβριος 1928), αφού εκεί δημοσιεύονται «Η διορία του Νέρωνος», «Τα βήματα» και «Τα κεριά». Στο ίδιο τεύχος υπάρχει ένα σημείωμα από τον Κλέωνα Παράσχο (σ. 236 κ.ε.) για την ποίηση του Καβάφη και ένα σημείωμα με τη μονογραφία Σ.Σ. (*Σύγχρονη Σκέψη*);, μάλλον από τη συντακτική επιτροπή, όπου γράφεται ότι ο Καβάφης γεννήθηκε το 1868 στην Κωνσταντινούπολη και ότι πρωτοπαρουσιάστηκε στον φιλολογικό κόσμο το 1903. (Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Καβάφης δεν διαμαρτύρεται για τις λανθασμένες βιογραφικές πληροφορίες.) Και επίσης παρέχονται πληροφορίες για το πώς ο Καβάφης κυκλοφορούσε τα ποιημάτα του. Στο ίδιο τεύχος αναδημοσιεύεται το γνωστό σκίτσο του Κ. Μαλέα, ενώ στο οπισθόφυλλο φιλοξενείται διαφήμιση για το περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*. Από την ίδια επιστολή διαπιστώνουμε ότι είχε προηγηθεί γράμμα του Βισάνθη προς τον Καβάφη, το οποίο επίσης δεν σώζεται. Ο Καβάφης τού γράφει επίσης ότι έλαβε την ποιητική συλλογή του Δημήτρη Α. Μιχάλαρου¹⁰ *The Legend of America* και ότι από αυτή τη συλλογή του άρεσε το ποίημα «Chicago Impressions». Και το συγκεκριμένο βιβλίο του Μιχάλαρου έχει διασωθεί στη βιβλιοθήκη του Καβάφη.¹¹ Όσον αφορά την προτίμηση για τη λατινική γραφή του ονόματός του, γνωρίζουμε πως ο αδελφός του πατέρα του, Γεώργιος, επέλεξε τη μορφή *Cavafy* όταν ίδρυσε τον πρώτο εμπορικό οίκο *Cavafy & Co.* στο Λίβερπουλ, με τον οποίο συνεταιρίστηκε ο πατέρας του ποιητή. Δεν αποκλείεται ο Βισάνθης να σχεδίαζε δημοσιεύσεις μεταφράσεων καβαφικών ποιημάτων στα αγγλικά και γι' αυτό ρωτούσε για τη μορφή του επιθέτου του στη λατινική γραφή.

Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Σύγχρονη Σκέψη* κυκλοφορεί το καλοκαίρι του 1929 (τόμ. Β', τχ. 3 / (6) είναι το 6ο τεύχος αφότου άρχισε να κυκλοφορεί το περιοδικό, έπεσε κι αυτό θύμα της οικονομικής κρίσης). Εδώ δημοσιεύεται το καβαφικό ποίημα «Ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης», καθώς και συνέντευξη του Ν. Λαπαθιώτη στον Μ. Βαϊάνο. Επίσης στην αναδημοσίευση του άρθρου του γάλλου νεοελληνιστή Phileas Lebesgue (γνωστού με το ψευδώνυμο Δημήτρης Ασπεριώτης) από την «Βρετανική Εγκυκλοπαίδεια» με τον τίτλο «Για την ελληνική λογοτεχνία» γίνεται αναφορά στο έργο του Καβάφη. Δημοσιεύονται επίσης κι ένα ποίημα της Ρίκας Σεγκοπούλου και η μετάφραση στα ελληνικά του ποιήματος του Μιχάλαρου «Σικάγο» από τον Μάχη Ανταίο. Ίσως αυτές να ήταν οι συνεννοήσεις με τον Μάχη Ανταίο που αναφέρονται στην προηγούμενη επιστολή. Μια λεπτομερέστερη ανάλυση της ύλης της *Σύγχρονης Σκέψης* και μια σύγκρισή της με την *Αλεξανδρινή Τέχνη* θα μας δείξει πώς ύλη από το ένα περιοδικό αναδημοσιεύονταν στο άλλο και πόσες δημοσιεύσεις ποιητών και συγγραφέων δημοσιεύονται από την Αλεξάνδρεια και τον κύκλο του Καβάφη στο Σικάγο.

Όπως βλέπουμε, ο Καβάφης δεν είναι μεγάλος αλληλογράφος· τυπικά ευχαριστεί για τη δημοσίευση των ποιημάτων του και στέλνει συνοδευτικά γράμματα σε όσους του ζητούν τις συλλογές του. Ο Γ. Π. Σαββίδης στο άρθρο του «Ανέκδοτες επιστολές του Άγρα προς τον Γιώργο Βρισμιτζάκη και προς τον Κ. Π. Καβάφη» (*Διαβάζω*, τχ. 104, Οκτ. 1984, σσ. 33-42) υποθέτει ότι ο Καβάφης θα πρέπει να είχε ανταλλάξει περισσότερα γράμματα με τον Τέλλο Άγρα καθώς και με τη Μυρτιώτισσα. Ίσως παρόμοια συνοδευτικά γράμματα να έστειλε μαζί με τις συλλογές, όπως είναι η πρώτη επιστολή, ή να

έγραφε γράμματα «αβροφροσύνης», όταν γίνονταν αναφορά σε περιοδικά στο έργο του. Σχολαστικές έρευνες σε άλλα αρχεία ή και η τύχη ίσως μας επιφυλάξουν κι άλλες παρόμοιες ευχάριστες εκπλήξεις.

Οι επιστολές μεταγράφηκαν μονοτονικά και διατηρήθηκε η ορθογραφία τους. Δεν είχα τη δυνατότητα να κάνω αυτοψία των επιστολών – τις παρέλαβα φωτοτυπημένες – και γι' αυτό δεν δίνονται «διπλωματικές» πληροφορίες σε τι χαρτί είναι γραμμένες, ποιες οι διαστάσεις τους, το είδος της μελάνης κ.ά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ευχαριστώ την κ. Κατερίνα Γκίκα, πεπειραμένη μεταγράφεια καθαφικών κειμένων, που με βοήθησε στη μεταγραφή των επιστολών· τον κ. Λάμπρο Βαρελά και την κ. Αγγελική Λούδη που με κατέυθυναν να βρω δυσεύρετες δημοσιεύσεις και έστρωσαν τον δρόμο γι' αυτή τη δημοσίευση· και τον σύζυγό μου καθηγητή Κωστή Ιατρού που μοιράστηκε μαζί μου την αγωνία μου μέχρι οι επιστολές να φτάσουν από το Austin του Τέξας στην Αθήνα. Μια πρώτη, προφορική, παρουσίαση αυτών των επιστολών έγινε στο Colloquium του μεταπτυχιακού προγράμματος του Τομέα Μ.Ν.Ε.Σ. του Α.Π.Θ., στις 28.5.2013.

1. Για περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Γ. Αρνάκη δεξ τη νεκρολογία του Ιωάννη Κ. Χασιώτη, «Γεώργιος Αλέξ. Γεωργιάδης-Αρνάκης (1912-1976)», *Ελληνικά* 30.2 (1977-1978) 521-525.

2. Αν κρίνουμε από το ότι η *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Χάρη Πάτση*, τ. 4^{ος} (1969), σ. 29, δεν αναφέρει έτος θανάτου, τότε ίσως διαθέτουμε ένα terminus post quem. Πηγή για τα βιογραφικά στοιχεία είναι το βιογραφικό σημείωμα από το περιοδικό *Σύγχρονη Σκέψη* (τχ. 3, Μάιος 1928, σ. 154), που πιθανότατα να το είχε συντάξει ο ίδιος ο Βισάνθης.

3. Η Θάλεια Φλωρά-Καραβία έχει ζωγραφίσει και μια προσωπογραφία του Καβάφη. Πρώτη δημοσίευση: *Πασχαλινόν Λεύκωμα*, Αλεξάνδρεια 1926.

4. Η *Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*, Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 16.

5. Για το περιοδικό και το ζεύγος Πάργα βλ. τη διατριβή της Μαρίας Σ. Ρώτα *Το περιοδικό Γράμματα της Αλεξάνδρειας (1911-1919)*, δακτυλογρ. διδακτ. διατριβή, τόμ. 1-2, Αθήνα 1994. Βέβαια, στη συνέχεια οι Καβάφης και Πάργας συγκροτούνται, αφού ο τελευταίος συμπλέει με τον Τ. Μαλάνο και εκδίδουν μαζί το φιλολογικό δελτίο *Σημειώματα* (1927). Βλ. και το δημοσίευμα της Λ. Αραμπατζίδου στο παρόν σύχος.

6. Γ. Π. Σαββίδης *Οι καθαφικές εκδόσεις (1891-1932)*, περιγραφή και σχόλιο. *Βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα, Έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σσ. 245-247.

7. Ας σημειώσουμε ότι και το αντίτυπο της συλλογής 1908-1920 που ο Καβάφης στέλνει στον Ιωάννη Γρυπάρη, το στέλνει μέσω του Στ. Πάργα.

8. *Σύγχρονη Σκέψη*, τόμ. 1, τχ. 1 (Ιαν. 1928) 7.

9. Ό.π. (σημ. 4), σσ. 262 και 269.

10. Ο Δημήτρης Μιχάλαρος (Demetrios A. Michalaros) γεννήθηκε το 1898 (για άλλους το 1897 ή το 1900) στα Αλάτσατα της Μικράς Ασίας και μετανάστευσε στις Η.Π.Α. σε ηλικία 12 ετών. Ήταν εκδότης αγγλόφωνων περιοδικών και εφημερίδων στο Σικάγο και δημοσίευσε στα αγγλικά τέσσερις ποιητικές συλλογές. Πέθανε το 1967 στο Σικάγο.

11. *The Legend of America and Other Poems* by Demetrios A. Michalaros, Σικάγο-Νέα Υόρκη, The American Hellenic Publishing Co., 1927. Βλ. ό.π. (σημ. 4), σ. 67.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Από τη σχέση των Forster και Καβάφη

Ήταν ένα μικρό μυστήριο: τι γύρευε στη βιβλιοθήκη του Καβάφη ένα βιβλίο αρχαιολογικού περιεχομένου, το *Nîmes, Arles, Orange, Saint-Rémy. Ouvrage orné*

de 93 gravures [Les villes d'art célèbres], Paris, Librairie Renouard, H. Laurens éditeur, 1929, του Roger Peyre;¹ Δεν είχαν κοπεί όλες οι σελίδες του βιβλίου, αλλά στις κομμένες σελίδες υπήρχαν υπογραμμίσεις σε ορισμένα σημεία, ενώ στο εξώφυλλο υπήρχε μια σημείωση: «p. 96». Σε ένα σημείο του βιβλίου είναι δημοσιευμένη η επιγραφή μιας σαρκοφάγου που αναφερόταν σε μια παρθένο που πέθανε 17 ετών, 7 μηνών και 18 ημερών. Οι γονείς της την θρηνούν. Όπου η επιγραφή είχε υποστεί φθορές και όπου έλειπαν γράμματα, ο αρχαιολόγος τα συμπλήρωνε. Τι στο καλό, η αρχαιολογία μιμείται την τέχνη; Ή ο Καβάφης είδε αυτή την επιγραφή και εμπνεύστηκε το ποίημά του «Εν τῷ μηνί Αθύρ»; Αλλά αυτό δεν ήταν δυνατό, γιατί το βιβλίο είχε κυκλοφορήσει το 1929, άντε να έφτανε στην Αλεξάνδρεια το 1930, ενώ το ποίημα ήταν γραμμένο το 1917. Αυτό δεν είναι το μόνο μυστήριο που κρύβει η βιβλιοθήκη του Καβάφη ή τέλος πάντων όσα βιβλία της διασώθηκαν από τις πωλήσεις και τη δημοπράτησή τους από τον νόμιμο κληρονόμο του Αλέκο Σεγκόπουλο, συν οι απώλειες των περιοδικών που υπήρχαν στη βιβλιοθήκη και τα οποία ποτέ δεν έφτασαν στην Αθήνα, πάλι με ευθύνη και αμέλεια του Σεγκόπουλου. Ακόμα δεν μπορούμε να βρούμε μια πειστική εξήγηση γιατί χρειαζόταν ο Καβάφης τα βιβλία ενός ξεχασμένου σήμερα θεατρικού συγγραφέα, του Arthur W. Pinero, που πιάνουν ένα ράφι της βιβλιοθήκης. Ο Pinero ήταν δημοφιλής στην εποχή του, αλλά τόσο συνάρπαζαν και διασκέδαζαν τα έργα του τον Καβάφη; Πάντως δεν έχει ανιχνευτεί επίδραση του Pinero στην καβαφική ποίηση.

Ευτυχώς το μυστήριο του αρχαιολογικού βιβλίου λύνεται τώρα, με τη δημοσίευση της αλληλογραφίας των Forster και Καβάφη από τον Peter Jeffreys.² Στην επιστολή υπ' αρ. 70 του Forster προς τον Καβάφη στις 24.8.1930 του γράφει ότι, όταν είχε πάει διακοπές στη Γαλλία στις Arles, τον συνόδευε ο γάλλος μεταφραστής του Charles Mauron, ο οποίος του είπε ότι είχε δει τη σαρκοφάγο μιας νεαρής κοπέλας στο Aliscamps, που του θύμιζε ποιήματα του Καβάφη: ότι πήγαν και την επισκέφτηκαν οι δυο τους και ότι ο Forster βρήκε το βιβλίο του Roger Peyre, όπου είχε δημοσιευτεί η εικόνα της σαρκοφάγου, και του το στέλνει. Ο Forster σχολιάζει στο γράμμα του ότι η μεταγραφή και μετάφραση της επιγραφής, γραμμένης στα λατινικά, έχει λάθη. Του γράφει επίσης ότι ο Charles Mauron είναι θαυμαστής της ποίησής του.³ Ο Mauron γνώριζε την ποίηση του Καβάφη μέσω του Forster, και ο τελευταίος τού είχε εμπιστευτεί να μεταφράσει γαλλικά το κείμενό του «The Poetry of C. P. Cavafy» (πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Athenaeum* του Λονδίνου, 1919, και αργότερα στο βιβλίο του *Pharos and Pharillon*, 1923). Απόσπασμα του κειμένου δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο από τον Mauron στο γαλλόφωνο περιοδικό του Καϊρου *La Semaine Égyptienne* (25.4.1929), στο τεύχος το αφιερωμένο στον Καβάφη με τον τίτλο «*Dans la rue Lepsius*».⁴ Ίσως ο Mauron να γνώριζε και τις γαλλικές μεταφράσεις του Hubert Pernot. Ο Pernot είχε μεταφράσει το 1921 μεταξύ άλλων και τα ποιήματα «Εν τῷ μηνί Αθύρ», και «Για τον Αμμώνη, που πέθανε 29 ετών στα 610». Βέβαια ο Mauron, βλέποντας αυτή την επιγραφή, θυμάται το ποίημα «Εν τῷ μηνί Αθύρ», στο οποίο ο ομιλητής του καβαφικού ποιήματος διαβάσει την επιτύμβια στήλη ενός νέου Αλεξανδρινού που πέθανε 27 ετών. Ο Γιώργος Βαλασόπουλος μετέφρασε στα αγγλικά το ποίημα αυτό. Ο Καβάφης απαντά στον Forster στις 29.9.1930 (επιστολή αρ. 71) ότι έλαβε το βιβλίο και τον ευχαριστεί («Η επι-

γραφή για την οποία γράφετε την οποία αναφέρετε είναι πλέον λίαν ενδιαφέρουσα») και ότι είναι χαρούμενος γιατί η ποίησή του αρέσει στον Maurog («Εχάρηκα που έμαθα· εδιάβασα ότι τον Maurog αρέσουν τα ποιήματά μου»).⁵ Το μυστήριο λύθηκε. Εδώ βλέπουμε μια ανάστροφη πορεία, όχι ότι η τέχνη μιμείται τη ζωή, αλλά άθελά του το ποίημα μιμείται τη ζωή.

Η δημοσίευση της αλληλογραφίας των Forster και Καβάφη, που δεν περιλαμβάνει μόνο τα γράμματα των δύο αλληλογράφων αλλά και επιστολές από το περιβάλλον του Φόρστερ με θέμα τον Καβάφη, μας δίνει αρκετές πληροφορίες για τη διείσδυση του καβαφικού έργου στον αγγλόφωνο χώρο. Σχεδόν από τα πρώτα ποιήματα του Καβάφη που μεταφράστηκαν και δημοσιεύτηκαν και στα γαλλικά και στα αγγλικά είναι τα επιτύμβια ποιήματα, που έκαναν μεγάλη εντύπωση στο ξενόγλωσσο κοινό, έστω και μεταφρασμένα. Ο T. S. Eliot δημοσιεύει στο περιοδικό που εκδίδει, το *Criterion*, πρώτα την «Ιθάκη», τον Ιούλιο του 1924. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει το περιοδικό, ο Eliot στέλνει στον Καβάφη μια μικρή αμοιβή· έχει σωθεί και η απόδειξη της αμοιβής του, είναι £1-10-0 (μια λίρα και δέκα σελίνια).⁶ Αυτή είναι και η μόνη μνεία που έχουμε για χρήματα που κέρδισε ο Καβάφης από τη δημοσίευση ποιημάτων του. Από τα καβαφικά ποιήματα που του είχε στείλει ο Forster – όλα σε μετάφραση του Βαλασόπουλου – ο Eliot επιλέγει και δημοσιεύει τον Σεπτέμβριο του 1928 τα «Για τον Αμμόνη, που πέθανε 29 ετών στα 610» και «Είγε ετελεύτα». Δυστυχώς μια διαφωνία ανάμεσα στον Forster και τον Eliot είχε δυσμενείς επιπτώσεις στη διάδοση της καβαφικής ποίησης, καθώς ο Eliot σταματά να δημοσιεύει ποιήματα του Καβάφη. Ας σημειώσουμε ότι σε πολλές μεταφράσεις ποιημάτων από τον Βαλασόπουλο ο Καβάφης έχει κάνει διορθώσεις, όπως φαίνεται στη δεύτερη απόπειρα μετάφρασης του ποιήματος «Λάνη τάφος», όπου είναι εμφανείς οι επεμβάσεις του Καβάφη στο δακτυλόγραφο.⁷

Κοντολογίς, η έκδοση αυτής της αλληλογραφίας μάς ανοίγει ένα παράθυρο και μας προσφέρει αρκετά στοιχεία και ερεθίσματα, που μας βοηθούν να προβληματιστούμε για την υποδοχή της καβαφικής ποίησης από το αγγλόγλωσσο κοινό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη, Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 103.
2. *The Forster-Cavafy Letters: Friends at a Slight Angle*, edited and annotated by Peter Jeffreys, Cairo, The American University Press, 2009· Ε. Μ. Forster - Κ. Π. Καβάφης. Φίλοι σε ελαφρή απόκλιση, Επιμέλεια - σχόλια Peter Jeffreys, μτφρ. Κατερίνα Γκίκα, Αθήνα, Ίκαρος, 2013.
3. *Forster-Cavafy Letters*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 103 και 135-136, αντίστοιχα.
4. *La Semaine Égyptienne*, 25.4.1929, σ. 18.
5. *Forster-Cavafy Letters*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 103-105 και 135-139 αντίστοιχα.
6. *Forster-Cavafy Letters*, ό.π. (σημ. 2), πίνακας 20. Δεν έχει δημοσιευτεί στην ελληνική έκδοση.
7. *Forster-Cavafy Letters*, ό.π. (σημ. 2), πίνακας 13 πίνακας 10, σελ 161, αντίστοιχα.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Ο Όψιμος Κρίνος και η πρώτη ζωή του Πλάτωνος Χαρμίδα

Οι μελετητές της ζωής και του έργου του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη ξέρουν ότι ο ποιητής ως έφηβος ήταν συνδρομητής, όπως και πολλοί άλλοι λόγιοι της εποχής του, στο περιοδικό *Διάπλασις των Παίδων* του Γρ. Ξενόπουλου και συμμετείχε στην εσωτερική ζωή του περιοδικού, με το ψευδώνυμο Αιθήρ, από το 1897 ως το 1906, δηλαδή από 9 ως 18 χρονών.

Λιγότερο γνωστό είναι το ότι ο Λαπαθιώτης επέστρεψε αργότερα στους κύκλους των συνδρομητών του περιοδικού, με το χαρακτηριστικό ψευδώνυμο Όψιμος Κρίνος.¹ Την πληροφορία την δίνει η Αλίχη Παληοδήμου στο άρθρο της «Χρονοβιογραφία» Λαπαθιώτη, στο αφιέρωμα του περιοδικού *Διαβάζω*,² και στη συνέχεια επαναλαμβάνεται σε άλλες μελέτες για τον Λαπαθιώτη, χωρίς πουθενά να προσδιορίζονται η χρονική περίοδος και το περιεχόμενο της συμμετοχής του ενήλικου πια Λαπαθιώτη στο περιοδικό.

Από την άλλη πλευρά, είναι επίσης γνωστό ότι ο Λαπαθιώτης χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Πλάτων Χαρμίδης για να δημοσιεύσει, μεταξύ άλλων, μια σειρά από μιμήσεις γνωστών ποιητών (συμπεριλαμβανομένου... του εαυτού του) στο περιοδικό *Πνευματική ζωή* το 1938-39. Λέγεται, και δεν αποκλείεται να είναι σωστό, ότι μετά το «σκάνδαλο» που είχε προκαλέσει ο Λαπαθιώτης με το «άσεμνο» ποίημά του «Επεισόδιο» στη συνέλευσή του στα *Νεοελληνικά Γράμματα*,³ η λογοκρισία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου δεν του επέτρεπε να δημοσιεύσει με το όνομά του, αν και αργότερα αυτή η απαγόρευση, αν υπήρξε, άρθηκε.

Επίσης γνωστό, αν και κάπως λιγότερο, είναι το ότι ο Λαπαθιώτης είχε χρησιμοποιήσει ξανά το ψευδώνυμο Πλάτων Χαρμίδης (με διεύθυνση «Αθήναι, Οδός Μεθώνης») για να πάρει μέρος στον ποιητικό διαγωνισμό του περιοδικού *Πολιτισμός* στα τέλη του 1921. Σε μια τυπικά λαπαθιωτική χειρονομία, ήταν επίσης... μέλος της επιτροπής που έκρινε τα ποιήματα! Το ένα ποίημα του Πλάτωνος Χαρμίδα «Ξένοι καημοί» πήρε το δεύτερο βραβείο, ενώ το «Πέρασμα» απέσπασε έπαινο.

Αυτό που δεν είναι γνωστό ως τώρα είναι η σχέση του «Όψιμου Κρίνου» με τον «Πλάτωνα Χαρμίδα» και με την Κύπρο· θα τα δούμε στο παρόν σημείωμα. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά και ας ξεκινήσουμε με τον Όψιμο Κρίνο.

Ένα κλειδί για να χρονολογήσουμε την παρουσία του Όψιμου Κρίνου στη ζωή των συνδρομητών της *Διαπλάσεως των Παίδων* μας το προσφέρει η μαρτυρία του Νίκου Τουτουτζάκη, που δημοσιεύτηκε το 1984 στο αφιέρωμα Λαπαθιώτη στο περιοδικό *Λέξη*,⁴ αλλά δεν έχει προσεχτεί και τόσο.

Ο Τουτουτζάκης ήταν συνδρομητής της *Διαπλάσεως* ως μαθητής γυμνασίου στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και αλληλογραφούσε με πολλούς άλλους συνδρομητές, ανάμεσα στους οποίους και με τον Όψιμο Κρίνο. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, βρέθηκε πρόσφυγας στην Αθήνα όπου, παρά τις δυσκολες συνθήκες, η αλληλογραφία συνεχίστηκε. Όταν κάποτε θέλησαν να γνωριστούν, ο Όψιμος Κρίνος τού έδωσε ραντεβού στο Μπάγκειον, γνωστό φιλολογικό στέκι, με την εντολή να ρωτήσει το γκαρσόνι ποιος είναι ο κ. Λαπαθιώτης.

Με βάση την πληροφορία ότι ο Όψιμος Κρίνος ήταν συνδρομητής το 1922, ανέτρεξα στο σώμα της Διαπλάσεως και μπόρεσα να καταγράψω ολόκληρη τη διαδρομή του.

Ο Όψιμος Κρίνος γράφεται συνδρομητής στη Διάπλασι στα τέλη του 1921· το ψευδώνυμό του γίνεται δεκτό στο τεύχος της 18.12.1921, με τη μνεία ότι πρόκειται για αγόρι (ένα αρχικό «α.») και ότι τα αρχικά του πραγματικού του ονόματος είναι Π.Χ. Κατά σύμπτωση, στο ίδιο τεύχος εγκρίνεται και το ψευδώνυμο «Ρίτα», που αργότερα αποκαλύφθηκε ότι ανήκει στη Μαργαρίτα Μπούμη, τη μετέπειτα γνωστή ποιήτρια Ρίτα Μπούμη-Παπά.

Στο ίδιο τεύχος και σε άλλη στήλη, το περιοδικό (μάλλον ο Ξενόπουλος) καλωσορίζει τον Όψιμο Κρίνο, τον ευχαριστεί για τα δύο ωραία γράμματα του και εύχεται να του γράφει συχνά. Στο πρωτοχρονιάτικο τεύχος του 1922 μαθαίνουμε από τη στήλη της αλληλογραφίας ότι ο Όψιμος Κρίνος επιθυμεί να αγοράσει τετράδια Μινυών Μυστικών. Τα τετράδια αυτά ήταν μια ευφύεστατη εμπορική κίνηση της Διαπλάσεως για την αλληλογραφία συνδρομητών, που γινόταν μέσω του περιοδικού και υποχρεωτικά με χρήση αυτών των τετραδίων. Καθώς στοίχιζαν 50 λεπτά στον συνδρομητή (ενδεικτικά, η ετήσια συνδρομή στοίχιζε 16 δρχ.), αποτελούσαν ένα όχι ευκαταφρόνητο πρόσθετο εισόδημα για το περιοδικό.

Πράγματι, στις 22 Ιανουαρίου 1922 δημοσιεύεται η αγγελία ότι ο Όψιμος Κρίνος επιθυμεί να ανταλλάξει μυστικά με τους: Γιο του Ψηλορείτη, Ναυτόπουλο της Κάσου, Ναυτόπουλο της Θήρας, Ψαριανό Ναυτόπουλο, Μικρασιάτικο Διαβολάκι,⁵ και με άλλους πέντε συνδρομητές στις 5 Φεβρουαρίου. Στις 12 Φεβρουαρίου προτείνει στο περιοδικό τη διοργάνωση ενός διαγωνισμού, που κρίνεται «πολύ όμορφη ιδέα· βγαίνει από τα κοινά». Και σε άλλη στήλη του ίδιου φύλλου δημοσιεύεται Μικρή Αγγελία με την οποία προκηρύσσεται Διαγωνισμός μεταξύ των συνδρομητών, κάτι που συνηθίζοταν. Ο διαγωνισμός είχε ως θέμα τις «πρωτότυπες εφηβικές φυσιογνωμίες» και καλούνταν οι συνδρομητές, έφηβοι και παιδιά, να στείλουν τις φωτογραφίες τους στον Πλάτωνα Χαρμίδα, Κουντουριώτου 27 (δηλαδή στην ταχυδρομική διεύθυνση του Ν. Λαπαθιώτη). Έπαθλο του διαγωνισμού, μια ετήσια συνδρομή της Διαπλάσεως για το 1923, δεύτερο βραβείο μια εξαμηνιαία συνδρομή.⁶

Τον Φεβρουάριο του 1922 δημοσιεύονται και άλλες αγγελίες του Όψιμου Κρίνου για ανταλλαγή μυστικών, ενώ τον Μάιο διαβάζουμε για τη συμμετοχή του σε έναν διαγωνισμό πνευματικών ασκήσεων, όπου βρήκε μια λύση σωστή αλλά διαφορετική από την προτεινόμενη. Στις 11 Ιουνίου ο Όψιμος Κρίνος στέλνει ποίημά του, δηλώνοντας πως δεν μπορεί να αποφασίσει αν προορίζεται για τον ποιητικό διαγωνισμό που είχε προκηρυχθεί ή για άμεση δημοσίευση στη σελίδα Συνεργασίας Συνδρομητών. «Μας φέρνεις σε δύσκολη θέση, εσύ πρέπει να το αποφασίσεις αυτό» είναι η απάντηση του περιοδικού. Λίγο αργότερα παύει να εμφανίζεται ο Όψιμος Κρίνος στις στήλες συνδρομητών του περιοδικού· φαίνεται ότι ο αρχικός ενθουσιασμός ξεθύμανε. Όλες οι επόμενες αναφορές, όχι πολλές, αφορούν διακρίσεις του σε διαγωνισμούς, που όμως είχαν προκηρυχτεί μέσα στο 1922.

Τον Σεπτέμβριο του 1922, με την ευκαιρία της έκδοσης της «Ανθολογίας των Νέων ποιητών»,⁷ κάποιος συνδρομητής με το σημαδιακό ψευδώνυμο «Ντόριαν

Γκρέν» απαριθμεί τους ανθολογημένους ποιητές που προέρχονται από τον κύκλο των συνδρομητών της Διαπλάσεως: «Είναι ο Ναπολέων Λαπαθιώτης, ο Αιθής της Διαπλάσεως, ο καλύτερος ασφαλώς απ' όλους τους νέους...» και προχωρεί αναφέροντας επίσης τον Λέαντρο Παλαμά (Άριελ), τον Ρώμο Φιλύρα (Κορινθιακό Κύμα) και άλλους.

Τον Νοέμβριο ο Όψιμος Κρίνος περιλαμβάνεται στους διακριθέντες διαγωνισμού πνευματικών ασκήσεων του περιοδικού, ενώ στις 10 Δεκεμβρίου δημοσιεύεται στη Διάπλασι το παιδικό διήγημα του Ν. Λαπαθιώτη «Αυτά γίνονταν ένα καιρό». ⁸ Στο φύλλο της 31.12.1922 το περιοδικό ανακοινώνει με καμάρι ότι ο παλιός φίλος και πολύτιμος τώρα συνεργάτης Ν. Λαπαθιώτης «θα στέλνει κάπου κάπου διηγηματάκια» σαν κι αυτό, και «αναγγέλλει ότι εντός του 1923 θα εκδώσει τέσσερα βιβλία με διάφορα έργα του, διηγήματα, ποιήματα κτλ. Θα σας ενδιαφέρουν πολύ, και καθένα που εκδίδεται θα σας το λέω». Η αναγγελία δεν υλοποιήθηκε ποτέ· κι άλλες φορές είχε αναγγείλει έκδοση βιβλίων του ο Λαπαθιώτης, χωρίς τελικά να την πραγματοποιήσει. Λίγο αργότερα, ο συνδρομητής «Καλαματιανό λουλούδι» (θα τον ξαναβρούμε παρακάτω) δηλώνει πως του άρεσε πάρα πολύ το διήγημα του Ν. Λαπαθιώτη, «του παλιού σου Αιθέρος και σημερινού σου συνεργάτη». Στις 4.2.1923 δημοσιεύεται ένα ακόμα διήγημα του Λαπαθιώτη, «Το αγγελάκι», και στις 26.5.1923 ένα τρίτο, «Τα μάτια της κυρούλας».

Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1923 δημοσιεύονται τα αποτελέσματα του διαγωνισμού μετάφρασης από τα αγγλικά, με πρώτο νικητή τον Όψιμο Κρίνο. Ο διαγωνισμός είχε δημοσιευτεί τον Απρίλιο του 1922, αλλά στη Διάπλασι ήταν συνηθισμένο να μεσολαβεί μεγάλο διάστημα, μπορεί και δύο χρόνια, από την προκήρυξη του διαγωνισμού έως την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων. Το προς μετάφραση κείμενο ήταν ένα παιδικό αλλά ποιητικό πεζό με τίτλο The Sky-Lark (Ο κορυδαλός, κατά τη βραβευμένη μετάφραση του Όψιμου Κρίνου). Να σημειωθεί ότι στους διαγωνισμούς της Διαπλάσεως ίσχυε χωρισμός κατά κλάσεις ηλικιών· έτσι, ο Όψιμος Κρίνος συμμετείχε στη Μεγάλη Τάξη (από 15 ετών και άνω).

Τον Νοέμβριο του 1923 ανακοινώνεται πως ο Όψιμος Κρίνος πήρε το δεύτερο βραβείο στον διαγωνισμό σύνθεσης πνευματικών ασκήσεων, που είχε προκηρυχθεί το β' εξάμηνο του 1922, ενώ στις αρχές του 1924 το περιοδικό απαντά σε συνδρομήτρια ότι ο κ. Λαπαθιώτης έχει άλλες ασχολίες εκείνο τον καιρό και δεν γράφει παιδικά. Στις 3.5.1924 ανακοινώνονται με μεγάλη καθυστέρηση («για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή μου» σημειώνει το περιοδικό) τα αποτελέσματα ενός διαγωνισμού μετάφρασης από τα γαλλικά, που είχε προκηρυχτεί τον Απρίλιο του 1922. Η μετάφραση του Όψιμου Κρίνου παίρνει το δεύτερο βραβείο· όχι το πρώτο, επειδή κρίθηκε ότι ο μεταφραστής πήρε πολλές ελευθερίες.

Μια εβδομάδα μετά, στις 10 Μαΐου 1924, δημοσιεύονται τα αποτελέσματα του διαγωνισμού ποιήματος, που είχε προκηρυχτεί επίσης τον Απρίλιο του 1922, με προθεσμία υποβολής ποιημάτων έως τα τέλη Ιουνίου 1922. Καλύτερο κρίνεται το ποίημα του Όψιμου Κρίνου, που όμως δεν παίρνει παρά το δεύτερο βραβείο, γιατί, όπως γράφει το περιοδικό παραθέτοντας και τους τελευταίους στίχους, «το ωραιότατο αυτό ποίημα θα 'παιρνε βέβαια το πρώτο βραβείο αν ήταν κάπως απλούστερο, προσιτότερο στα παιδιά, παιδικότερο. Ο Όψιμος Κρίνος έπρεπε να θυμηθεί ότι γράφει για διαγωνισμό της Διαπλάσεως και, αν μπο-

ρούσε, να πετάξει λίγο χαμηλότερα». Πρέπει βέβαια να πούμε εδώ ότι πάγια τακτική του περιοδικού ήταν να αποφεύγει τη συσσώρευση πολλών πρώτων βραβείων στο ίδιο πρόσωπο.

Και ξαφνικά, στο αμέσως επόμενο τεύχος αναγγέλλεται ο θάνατος του Όφιμου Κρίνου ή Πλάτωνος Χαρμίδα! Όπως σημειώνεται στο περιοδικό: «Ο φίλος και συνεργάτης μου κ. Ναπολέον Λαπαθιώτης μου αναγγέλλει τον θάνατο του καλού μου συνδρομητού Πλάτωνος Χαρμίδα, από την Κύπρο, που τόσο διακρίθηκε στον κύκλο μας με το ψευδώνυμο Όφιμος Κρίνος. Τον είχε συγκαταίκο ο κ. Λαπαθιώτης και τον αγαπούσε σαν αδελφό. Τελευταία πήγε στη Γερμανία να σπουδάσει· αλλά εκεί προσεβλήθη από φθίση και πήγε στο Νταβός, όπου και πέθανε». Ήταν η εποχή που η φυματίωση έκανε θραύση. Ίσως όχι κατά σύμπτωση, ένα χρόνο αργότερα ο Λαπαθιώτης δημοσίευσε στο Μπουκέτο ένα διήγημα για μια νεαρή φυματική που πεθαίνει στο Νταβός.

Μια βδομάδα μετά, η Διάπλασις δημοσιεύει το βραβευμένο ποίημα του Όφιμου Κρίνου. Το αναδημοσιεύω εδώ:

ΔΕΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΥΓΗ...

[Δημοσιεύεται για μνημόσυνο του πεθαμένου Ποιητή]

*Δροσοσταλίδες ήμερες, βαλτές πάνου στα κρίνα,
σα χίλιες διαμαντόπετρες, μες στη γλαρήν αυγή·
πουλάκια πρωτοξύπνητα, που λαχταράν κι εκείνα,
πότε να τρέξει του φωτός η αστέρευτη πηγγή.*

*Άρρητ' ανθάκια σύχαρα, μες στο δροσό λουσιμένα,
ευωδερά και φλογερά, με τη γλυκειά θωριά·
φαιδρά νεράκια που ξυπνάν, σα μισοκοιμισμένα,
και ξεκινάνε, παίζοντας, προς την κατηφοριά...*

*Χιονάτ' αρνάκια, που λακάν ολόχαρ' απ' τη στάνη,
και πηλαλάν κουνουνιστά μες στο λευκό στρατί
κλώνοι των δέντρων, άλλοι φως, και δόξα, και στεφάνι,
κι άλλοι γερμένοι και μουγγοί, και σα γονατιστοί.*

*Ας ήταν έτσι, σήμερα, με τόση απαλοσύνη,
καθώς σταλάζει και σε σας, και τόσες ευωδιές,
να στάλαζε της θείας αυγής η μάνα καλοσύνη,
και στων θλιμμένων και φτωχών ανθρώπων τις καρδιές...*

Το ποίημα είναι βέβαια γνωστό, αν και με τον τίτλο «Ένα τραγούδι της αυγής», με τον οποίο συμπεριλήφθηκε στα Ποιήματα. Πρώτη επιλογή του 1939 και στη συνέχεια στη συγκεντρωτική έκδοση του Δικταίου το 1964. Υπάρχουν κάποιες όχι πολύ σημαντικές αλλαγές στις τρεις πρώτες στροφές, αλλά είναι περισσότερες στην τέταρτη και τελευταία, που σήμερα είναι:

*ας ήταν έτσι, σήμερα, με τόση απαλοσύνη,
με τόσα ρόδα, τόσο φως, και τόσες ευωδιές,
να 'χε μιλήσει της αυγής η μάνα καλοσύνη,
σ' όλες τις σκέψεις τις κακές, και σ' όλες τις καρδιές...*

Η πρώτη δημοσίευση του ποιήματος (με τίτλο «Τραγούδι της αυγής») έγινε στο περιοδικό Νέα Γράμματα (τχ. 3, Μάρτ. 1924, αλλά ίσως κυκλοφόρησε αργό-

τερα) και ακολούθησαν αρκετές ακόμη. Ο μελλοντικός βιβλιογράφος του Λαπαθιώτη πρέπει να σημειώσει λοιπόν ότι το ποίημα γράφτηκε τουλάχιστον το 1922 και όχι το 1924 και να καταγράψει και τις μικρές διαφορές στους στίχους.

Αν η χρονική σύμπτωση ήταν ηθελημένη ή όχι δεν το ξέρω, πάντως το αποτέλεσμα ήταν ότι για ένα διάστημα το ίδιο ποίημα κυκλοφορούσε με ελαφρώς διαφορετικό τίτλο σε δύο έντυπα, στα Νέα Γράμματα με υπογραφή Λαπαθιώτη και στη Διάπλασι αποδιδόμενο στον μακαρίτη Όψιμο Κρίνο-Πλάτωνα Χαρμίδα. Ήταν επόμενο κάποιος να το προσέξει και να αντιδράσει.

Πράγματι, στο φύλλο της Διαπλάσεως στις 12 Ιουλίου 1924, ο Γιάννης Καμαρινάκης, 19χρονος τότε φοιτητής και νέος συνεργάτης της Διαπλάσεως και μέχρι πριν από λίγο καιρό συνδρομητής με το ψευδώνυμο Καλαματιανό Λουλούδι, επισημαίνει με γράμμα του την ομοιότητα και αναρωτιέται αν ο Λαπαθιώτης πήρε από τη Διάπλασι το βραβευμένο ποίημα και το δημοσίεψε αλλού με το όνομά του! Ο Ξενόπουλος αναγκάζεται να φανερώσει «όλη την αλήθεια»: «Ο Όψιμος Κρίνος, ο συνεργάτης μου που τόσο διακρίθηκε τα τελευταία χρόνια και πήρε τόσα βραβεία, ήταν... ο κ. Λαπαθιώτης ο ίδιος. Αυτός τον έπλασε, με όνομα τάχα Πλάτων Χαρμίδης, με πατρίδα την Κύπρο, με διεύθυνση, για να λαββαίνει το φύλλο, εδώ στο σπίτι του, και με ψευδώνυμο Όψιμος Κρίνος. Έπειτα τον... πέθανε. Δικαίωμά του δεν ήταν, αφού τον είχε πλάσει; Μου έγραψε δηλαδή ότι ο Πλάτων Χαρμίδης δεν υπήρχε πια στη ζωή. Το ανήγγειλα, εδημοσίευσα και το ποίημά του για μνημόσυνο κι έτσι... πήρε τέλος το παιγνίδι που έπαιξε ο ποιητής κ. Λαπαθιώτης, θυμούμενος μ' αυτό τα παλιά του διαπλασιακά χρόνια και ξαναγινόμενος για λίγο παιδί. Αυτή είναι όλη η αλήθεια που κι εγώ τελευταία την έμαθα (γιατί πρωτύτερα είπιστευα πως ο Πλάτων Χαρμίδης = Όψιμος Κρίνος υπήρχε πραγματικώς). Κι έτσι εξηγούνται όλα. Τα έργα αυτού του ανύπαρκτου, είναι έργα του κ. Λαπαθιώτη του ίδιου. Επομένως έχει κάθε δικαίωμα να τα δημοσιεύει και με τ' όνομά του».

Η ιστορία είχε και επίλογο. Στο αμέσως επόμενο τεύχος (19.7.1924), το περιοδικό ανακοινώνει ότι πήρε επιστολή του Λαπαθιώτη, ο οποίος δηλώνει ότι λυπήθηκε πολύ για την αποκάλυψη της ταυτότητας του Π. Χαρμίδα/Όψιμο Κρίνου, γιατί είχε σκοπό να... τον αναστήσει και να στείλει «ωραία πράγματα» στη σελίδα συνεργασίας συνδρομητών. Ωστόσο, υποσχέθηκε να δημοσιεύσει στη Διάπλασι με τ' όνομά του «ολάκερη σειρά από παιδικά διηγήματα, παραμύθια, ποιήματα».

Η υπόσχεση αυτή τηρήθηκε μόνο ενμέρει. Το 1925 ο Λαπαθιώτης δημοσίευσε τρία ποιήματα στη Διάπλασι σε πρώτη δημοσίευση («Τα χλωμά τα κοριτσάκια», «Τα πουλάκια το χειμώνα», «Το αηδόνι») και το «Πόθος» σε αναδημοσίευση – αυτή ήταν η τελευταία του συνεργασία με το περιοδικό, με εξαίρεση μια αναδημοσίευση του «Αηδονιού» το 1940. Ο Όψιμος Κρίνος δεν ξαναεμφανίστηκε, ενώ ο Πλάτων Χαρμίδης, όπως είπαμε, επρόκειτο να ζήσει μια δεύτερη ζωή, που έγινε αρκετά πιο γνωστή από την πρώτη.

Όμως θα ήταν σωστότερο να πω ότι και ο Όψιμος Κρίνος έκανε ξανά μια σύντομη εμφάνιση, πολύ αργότερα. Στο τχ. 1247 του περιοδικού Νέα Εστία, στις 15 Ιουνίου 1979, δημοσιεύτηκε το ποίημα «Τα ογδόντα σου χρόνια», όπου υπάρχουν και οι στίχοι: «Τα ογδόντα σου χρόνια / Όψιμος κρίνος / Στης ζωής τ' ανθοκήπια / Καρπός εμπειρίας». Το ποίημα το υπογράφει ο Γιάννης Καμαρινά-

κης, ο «νεαρός συνεργάτης» της Διαπλάσεως που 55 χρόνια νωρίτερα είχε επισημάνει την ομοιότητα του ποιήματος του Λαπαθιώτη με εκείνο του Όψιμου Κρίνου, οδηγώντας στην ταυτοποίηση του ψευδωνύμου. Δεν νομίζω να πρόκειται για σύμπτωση...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δεν καταγράφεται από τον Κυρ. Ντελόπουλο στα *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*.
2. *Διαβάζω* 95 (30.5.1984) 12-17: 13.
3. Στον Γ. Περαστικό [= Γ. Μυλωνογιάννη], αρ. 71 (9.4.1938).
4. Νίκος Τουτουτζάκης, «Χρονικό Ναπολέοντα Λαπαθιώτη», *Η Λέξη* 33 (Μάρτ.-Απρ. 1984) 222.
5. Εικάζω ότι αυτό το ψευδώνυμο είχε ο Ν. Τουτουτζάκης ο ίδιος στο άρθρο του δεν το αποκαλύπτει.
6. Στο τμήμα του Αρχείου Λαπαθιώτη που απόκειται στο ΕΛΙΑ υπάρχει ένα φύλλο χαρτί με σημειώσεις του Λαπαθιώτη σχετικά με την ανταλλαγή Μικρών Μυστικών και με αναφορά σε αυτόν τον διαγωνισμό που, πάντως, απ' όσο είδα, δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε.
7. *Οι νέοι. Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών 1910-1920*, επιμ. Τέλλος Άγρας, Αθήνα, «Ελευθερουδάκης», 1922.
8. Τώρα στη συλλογή διηγημάτων *Τα μαραμένα μάτια και άλλες ιστορίες* (Ερατώ 2011), όπως και τα δύο επόμενα που θα αναφερθούν.

Νίκος Σαραντάκος

Λίγα ακόμη για την επιμέλεια της ποιητικής ανθολογίας *Οι Νέοι (1910-1920)*

Είναι γνωστό ότι ο Τέλλος Άγρας εκτός από ποιητής, μεταφραστής και κριτικός υπήρξε και ο επιμελητής της ανθολογίας *Οι Νέοι (1910-1920)*,¹ η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο της δραστηριότητας της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς. Ο εκδότης Ελευθερουδάκης επέλεξε τον Τ. Άγρα ως επιμελητή, ο οποίος στην αρχή συνεργάστηκε με τους Κωνσταντίνο Θεοτόκη και Ιωάννη Χρυσάφη² και στη συνέχεια με τους Κλέωνα Παράσχο και Γεώργιο Θ. Σταυρόπουλο, όπως πληροφορούμαστε από τον πρόλογο της ανθολογίας που συνέταξε ο ίδιος ο Άγρας:

Στον κ. Ελευθερουδάκη και στον κ. Χρυσάφη ανήκει η τιμή μιας ηρωικής χειρονομίας. Όσο για τους συνεργάτες της έκδοσης, τον κ. Παράσχο, τον κ. Σταυρόπουλο κι εμένα, – θα μοιρασθούμε τον έπαινο ή την ευθύνη...³

Η αναφορά των δυο τελευταίων ονομάτων είναι η μοναδική στην έκδοση, αφού στη σελίδα τίτλου αναφέρεται μόνο το όνομα του Άγρα ως επιμελητή. Όταν το βιβλίο παρουσιάζεται στο περιοδικό *Μούσα*, δημοσιεύονται στη στήλη «Στο Περιθώριο» τα εξής:

ΜΙΑ ΔΗΛΩΣΗ: Οι κ.κ. Κλ. Παράσχος και Γ. Θ. Σταυρόπουλος μας παρακαλούν να δηλώσουμε, πως δεν έλαβαν καθόλου μέρος στην επιμέλεια της έκδοσης «Ανθολογία των νέων» του εκδοτικού οίκου Ελευθερουδάκη.

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ:

Αγαπητή Μούσα

Χθες (την οδυνηρότατην ημέρα της αναγγελίας της στρατιωτικής μας ήττας)⁴ έμαθα ότι ο αγαπητός μου φίλος κ. Παράσχος έσπευδε να προβεί από τας στήλας

σου εις δήλωσιν με την οποία διαφεύδει την συμμετοχήν του εις τον καταρτισμόν της «Ανθολογίας των Νέων».

Με άλλους λόγους, ο κ. Παράσχος δεν αναλαμβάνει την ευθύνη της παρουσίας του ως συνεργάτου του βιβλίου. Πολύ καλά ... αλλά την ευθύνη της απουσίας του ποιος θα την αναλάβει;

Δικός σου
Τέλλος Άγρας⁵

Αν και η ανθολογία προκάλεσε την προσοχή της σύγχρονης της και της μεταγενέστερης κριτικής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το γεγονός της συμμετοχής των Παράσχου και Σταυρόπουλου στην επιμέλεια και η ακόλουθη αποποίηση της ιδιότητας του επιμελητή εκ μέρους τους στη σχετική δημοσίευσή τους στη Μούσα πέρασαν σχεδόν απαρατήρητα, κι αυτά δεν χρεώνονται αποκλειστικά σε κριτικούς και μελετητές αλλά και στους Παράσχο και Σταυρόπουλο, οι οποίοι μετά τη δημοσίευση της δήλωσής τους στο περιοδικό δεν επανέρχονται στο γεγονός αυτό. Στόχος του παρόντος κειμένου, εκτός από το να επανορθώσει στο μέτρο του δυνατού την παράλειψη αυτή,⁶ είναι να διερευνήσει τα αίτια της στάσης των Παράσχου και Σταυρόπουλου σ' αυτό το θέμα. Χωρίς να μπορούμε να αντλήσουμε ρητές μαρτυρίες για το περιστατικό, θα αναζητήσουμε υλικό στα δημοσιεύματα των δύο συνεργατών προκειμένου να ερμηνεύσουμε σε τι οφείλεται η αποποίηση της συμμετοχής τους στην ανθολογία και ποια γραμμή πλεύσης διαμόρφωσαν στη συνέχεια όσον αφορά τις σχέσεις τους με τον Άγρα.

Εάν εστιάσουμε στη δήλωσή τους στη Μούσα, η οποία είναι λακωνικότερη και ολοκληρώνεται σε λιγότερες από τριάντα λέξεις, παρατηρούμε ότι δεν αναφέρονται οι λόγοι της αποχώρησής τους από την επιμέλεια, ενώ ο Άγρας στην απάντησή του, η οποία είναι λίγο εκτενέστερη από τη δήλωση των άλλων δύο, ουσιαστικά επιμένει ότι είχαν συμμετοχή, ο Παράσχος τουλάχιστον, αφού αυτός ονοματίζεται ρητά.

Αφού δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη, θα στηριχτούμε σε εύλογα συμπεράσματα που προκύπτουν από τις δηλώσεις των τριών εμπλεκόμενων. Η δημοσίευση ταυτοχρόνως της δήλωσης των Παράσχου - Σταυρόπουλου και της απάντησης του Άγρα μάς παραπέμπει σε προηγηθείσες συζητήσεις όλων των εμπλεκόμενων, των Άγρα, Παράσχου, Σταυρόπουλου και Ελευθερουδάκη, οι οποίοι όμως δεν κατέληξαν σε αποδεκτή λύση. Σχετικά με τα ερωτήματα που προκαλεί η αναγραφή ως επιμελητή μόνο του Άγρα, επισημαίνουμε τα εξής: Δεδομένης της σεμνότητας και ευαισθησίας του Άγρα αλλά και της επιθυμίας του να υπάρχει συλλογική ευθύνη στη σύνταξη της ανθολογίας, μάλλον θα πρέπει να αποκλείσουμε την από μέρους του δρομολόγηση διαδικασιών για τη μη αναγραφή στο εξώφυλλο των ονομάτων των άλλων δύο συνεργατών για λόγους προβολής του ίδιου. Αν και έχει διατυπωθεί από τον Δ. Νικορέτζο η υπόθεση ότι αιτία της διένεξης Παράσχου και Άγρα είναι η μη αναγραφή των ονομάτων των Παράσχου και Σταυρόπουλου στη σελίδα τίτλου του βιβλίου,⁷ θεωρούμε πιθανότερο ότι οι Παράσχος και Σταυρόπουλος αποχώρησαν με δική τους πρωτοβουλία πριν από την κυκλοφορία του βιβλίου, ίσως για να αποφύγουν κάθε ευθύνη από τη συμμετοχή τους στην ανθολόγηση και φυσικά μετά την αποχώρησή τους δεν αναφέρονται ως επιμελητές.

Η επιθυμία του Άγρα να θεωρείται συνυπεύθυνος με άλλους στην κατάρτιση της ανθολογίας ίσως δεν είναι τελείως ανεξήγητη, εάν σκεφτούμε ότι το 1922 ήταν μόλις 23 ετών, πολύ νέος δηλαδή για να επωμισθεί αποκλειστικά την ευθύνη της συγκρότησης μιας ανθολογίας, και ίσως η συμμετοχή των δυο συνεργατών να του επέτρεπε να μοιραστεί μαζί τους, όπως ο ίδιος έγραφε, τον έπαινο αλλά κυρίως την ευθύνη. Με την αποχώρησή τους, όμως, είναι αναγκασμένος να παρουσιασθεί μόνος του ενώπιον του κοινού, κάτι που σίγουρα ήθελε να αποφύγει, όπως φαίνεται και από μαρτυρία του σε επιστολή του στον φίλο του Βελισσάριο Φρέρη, στην οποία γράφει ότι θεωρεί τον εαυτό του ως ένα «...εξίλαστήριο θύμα στο βωμό της ικανοποίησως του κοινού...».⁸ Η ανησυχία του Άγρα αποδείχθηκε ότι δεν ήταν αβάσιμη, δεδομένου ότι τόσο η σύγχρονη του όσο και η μεταγενέστερη κριτική επισημαίνουν ανακριβείς στην ανθολογία και σημεία που επιδέχονταν βελτίωση, γεγονός που μας επιτρέπει να μην αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο νέος τότε Άγρας να μην ήταν επαρκώς ενημερωμένος γύρω από την ποίηση της εποχής του.⁹

Όπως και να έγιναν όμως τα πράγματα, θεωρούμε δεδομένο ότι οι σχέσεις Άγρα-Παράσχου-Σταυρόπουλου είχαν διαταραχθεί το 1922 και ότι ο ίδιος ο Άγρας αισθανόταν κουρασμένος και απογοητευμένος.¹⁰ Η διένεξή τους, όπως αποτυπώνεται στη Μούσα, θα περίμενε κανείς να δημιουργούσε και άλλα επεισόδια και να είχε και στο μέλλον επιπτώσεις στις σχέσεις τους, όμως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Μετά το 1922 η συμμετοχή των Παράσχου - Σταυρόπουλου στην επιμέλεια της ανθολογίας αλλά κυρίως η αποχώρησή τους και η δημοσίευση της ανακοίνωσής τους στη Μούσα σκεπάζονται από τη λήθη, αφού και ο Παράσχος και ο Σταυρόπουλος φαίνεται να αποσιωπούν εσκεμμένα το γεγονός.

Όσον αφορά τον Παράσχο, ύστερα από το 1922 δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις του σχετιικά με τη συμμετοχή του στην επιμέλεια, κάτι που προφανώς γίνεται σκόπιμα. Ως πιο χαρακτηριστική, όμως, προσπάθεια αποσιώπησης του γεγονότος εκ μέρους του θεωρούμε τη λεπτομερή έκθεση των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων μεταξύ των ετών 1917-1951, στην οποία αποφεύγει να αναφερθεί σε όλα όσα αφορούν τη συμμετοχή του στην επιμέλεια της ανθολογίας. Ας παρακολουθήσουμε τι αναφέρει για τα έτη 1917-1923:

Αρχισα να εργάζομαι το 1917 στην επιτροπή αποζημιώσεων ... για τα «νοεμβριανά». Έγραφα γαλλικά τις καταθέσεις (ελληνικές) διαφόρων μαρτύρων, που τις μετάφραζαν (βοηθούσα κι εγώ στη μετάφραση) και μου τις υπαγόρευαν δυο από τους έλληνες πρωτοδίκες της επιτροπής. [...] Στα 1918 και 1919 εργάστηκα σε κάποιο ... υπουργείο [...] γενικός διευθυντής ο Καζαντζάκης, που με διόρισε. Στο ίδιο αυτό υπουργείο δούλευε και ο Γιάννης Κοκκινάκης... Πολύ λίγη δουλειά. Στα 1920 ... εργάστηκα για λίγο, δυο τρεις μήνες, σ' ένα σωφρονιστήριο αγοριών που το διεύθυνε ο γιος του Μαρτζώκη. Λίγη δουλειά κ' εδώ, σχεδόν καθόλου. Έγραφα δικά μου πράγματα. 1921, 1922, 1923. Μεταφράζω βιβλία, εργάζομαι ως τακτικός συντάκτης (1920, 1921) στον Ελεύθερο Τύπο όπου γράφω και τότε (και αργότερα με το κομμάτι) κ' επιφυλλίδες.¹¹

Αν κρίνουμε από τη χρονολογική σειρά και από τις λεπτομέρειες με τις οποίες κάνει λόγο για τις διάφορες εργασίες του, θεωρούμε ότι εσκεμμένα δεν αναφέρεται στην ανθολογία και σίγουρα έχει τους λόγους του για κάτι τέτοιο. Η αποσιώπηση του γεγονότος εντείνεται και από τις καλές σχέσεις των δύο λογοτεχνών για μεγάλη σειρά ετών έως το θάνατο του Άγρα. Ο Παράσχος χρονολογεί τη

φιλία τους πριν από το 1920, και από τις πολυάριθμες αναφορές του από την εποχή εκείνη στον Άγρα¹² προκύπτει ότι οι σχέσεις τους δεν υπέστησαν φθορά λόγω της έντασης για την επιμέλεια της ανθολογίας. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η φιλία του με τον Άγρα ήταν γενικώς γνωστή¹³ αποτελεί την καλύτερη απόδειξη ότι το επεισόδιο της ανθολογίας δεν είχε σοβαρές συνέπειες στις σχέσεις τους.

Όσον αφορά τον Σταυρόπουλο, διαπιστώνουμε ότι για πολλά χρόνια δεν αναφέρεται στα της επιμέλειας της ανθολογίας, γεγονός που μπορεί να χαρακτηριστεί ως εσκεμμένη ενέργεια. Όμως, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Άγρα δημοσιεύει άρθρο στο οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει:

Οι νέοι οφείλουν πολλά στον Άγρα. Δεν είναι μόνο η επίδραση του ποιητικού του έργου που τη συναντούμε συχνά, αλλά και το ενδιαφέρον του για τους τεχνίτες της γενιάς του.

Πολύ νέος ακόμη κατορθώνει – σε μια εποχή τόσο επιφυλακτική για τους νεότερους – με δική του σχεδόν προσπάθεια να επιτύχει μια έκδοση ανθολογίας των νέων Ελλήνων ποιητών, που στάθηκε απ’ τις καλλίτερες στο είδος της. Τρέχει ο ίδιος για να συγκεντρώσει την ύλη, τα βιογραφικά στοιχεία που του χρειάζονται, παρακινεί με γράμματά του, καταστρώνει το σχέδιο της εκδόσεως και προσπαθεί να πείσει τον επιμελητή της βιβλιοθήκης του Ελευθερουδάκη, Κώστα Θεοτόκη, και μετά το θάνατο εκείνου το διάδοχό του στη θέση αυτή Ι. Χρυσάφη, να μη περικόψουν τίποτα από την ύλη που παρέδωσε και να εξασφαλιστεί μια θέση άνετη για την εργασία κάθε νέου ποιητή. Η βοήθειά μου στην προσπάθεια εκείνη υπήρξε ασήμαντη, μ’ όλο που είχε την ευγένεια ν’ αναφέρει στον πρόλογο της ανθολογίας τ’ όνομά μου “για να μοιραστούμε τον έπαινο ή την ευθύνη”, όπως έγραφε. Από τότε δεν παύει να ενισχύει τους νέους με κριτικά άρθρα, να ζητά μια θέση αντάξια για την εργασία τους.¹⁴

Η μαρτυρία του Σταυρόπουλου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί περιέχει ειδήσεις και πληροφορίες για την εργασία του Άγρα στην έκδοση – ο Σταυρόπουλος θα είχε άμεση εμπειρία των τεκταινομένων τότε γύρω από τη σύνταξη της ανθολογίας και γι’ αυτό θεωρούμε τη μαρτυρία του αξιόπιστη – αλλά και γιατί, με τον εξομολογητικό τόνο του στο τέλος του άρθρου, θεωρεί σημαντική την αναφορά του ονόματός του στον πρόλογο της ανθολογίας από τον Άγρα, σε σύγκριση με τη δική του, ελάχιστη, όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει, προσφορά. Έτσι, εμμέσως, καταδικάζει την αποποίησης της στη Μούσα, παρόλο που δεν κάνει καμιά νύξη γι’ αυτό.

Ο Σταυρόπουλος στην ίδια δημοσίευση χρονολογεί τη γνωριμία τους λίγο πριν από το 1920 και αναφέρεται σε διάφορα περιστατικά με τον Άγρα για να καταλήξει στην τελευταία τους συνάντηση στην Κατοχή. Είναι προφανές ότι η φιλία του με τον Άγρα δεν ήταν τόσο στενή όσο η φιλία Άγρα - Παράσχου, όμως πουθενά δεν γίνεται λόγος για κακές σχέσεις ή παρεξηγήσεις ως συνέπεια της αποχώρησής του από την επιμέλεια της ανθολογίας. Ο Σταυρόπουλος εμφανίζεται να διακατέχεται από αναστολές και αμφιβολίες, όχι σχετικά με τη στάση του Άγρα απέναντί του, αλλά για τη δική του στάση απέναντι στον Άγρα. Είναι φανερό ότι έκανε μια επανεκτίμηση και αξιολόγηση της συμμετοχής του στην ανθολογία σε χρόνο που του επέτρεπε να προσεγγίσει τα πράγματα με ψυχραιμία και νηφάλια σκέψη και προχώρησε σε μια αναδίπλωση της στάσης του το 1922. Για χρόνια δεν αναφερόταν στη συμβολή του στην επιμέλεια της ανθολογίας, για να αποφύγει και την αναφορά στην αποποίησης της Μούσα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι νέοι. Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών 1910-1920, επιμ. Τέλλος Άγρας, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1922.
  2. Μαρία Στασινοπούλου, «Χρονολόγιο Τέλλου Άγρα», Διαβάζω 104 (17.10.1984) 17.
  3. Οι νέοι, ό.π., σημ. 1, σ. ιε'.
  4. Ο Άγρας αναφέρεται στην κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου το 1922 και η αναφορά αυτή είναι «Η μόνη μνεία της Μικρασιατικής Καταστροφής σε μη λογοτεχνικό κείμενο που απαντάται στο περιοδικό Μούσα». Βλ. Χ. Α. Καραόγλου, Το περιοδικό «Μούσα», Αθήνα, Νεφέλη, 1991, σ. 39.
  5. Μούσα 2/26 (Σεπτ. 1922) 36.
  6. Αναφορές στην αποποίηση της ανθολόγησης από τους Παράσχο και Σταυρόπουλο γίνονται στην εργασία του Δ. Νικηρέτζου, «“Οχι άρρωστη ψυχή. Είμαι γερασμένη ψυχή”», Συγκλονιστικά γράμματα-εξομολογήσεις του Τέλλου Άγρα στον Βελισσάριο Φρέρη», Νέα Εστία 1679 (15 Ιουν. 1997) 891-907 (όπου αναδημοσιεύονται και η δήλωση των Παράσχοι - Σταυρόπουλου και η απάντηση του Άγρα), και από τον Αλ. Αργυρίου στην *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σ. 5.
  7. Βλ. εδώ σημ. 6, σ. 902, σημ 18.
  8. Η επιστολή είναι αχρονολόγητη, αλλά ο Δ. Νικηρέτζος που τη δημοσίευσε (ό.π., σημ. 6, σσ. 896-899) θεωρεί ότι σίγουρα στάλθηκε στη Σύρο τον Δεκέμβριο του 1922 ή τον Ιανουάριο του 1923 (ό.π., σημ. 6, σ. 901, στ. 8).
  9. Κριτικές που αναφέρονταν σε αρκετά μεγάλο αριθμό αρνητικών σημείων της ανθολογίας, όπως αυτή που δημοσιεύτηκε ανώνυμα στη στήλη «Φιλολογική και κοινωνική ζωή» του περ. Ο Νουμάς, είδαν το φως της δημοσιότητας μετά την έκδοση του βιβλίου: «Η σύνθεση μιας ανθολογίας [...] πρέπει να γίνεται από ανθρώπους βαθειάς γνώσης, κατάρτισης και κριτικής μελέτης. Το βιβλίο του Ελευθερουδάκη, μια που αποφασίστηκε να γίνει, έπρεπε να γίνει με κάποια μέθοδο, φροντίδα κ' επιμέλεια [...] έπρεπε να ξεκαθαριστούνε πολλά ονόματα, απ' όσα περιέχονται στο βιβλίο του Ελευθερουδάκη και να δοθούνε στο αναγνωστικό κοινό, οι πιο δόκιμοι κ' οι κάπως πιο αναγνωρισμένοι από τους νέους με μια εργασία τους συστηματική και καθορισμένη. Βλ. Ο Νουμάς 765 (1922) 44. Η Μούσα, η οποία θεωρεί ότι με τη συγκεκριμένη ανθολογία σημειώνεται «μια μεταβολή σπουδαιότητας» σε σχέση με προηγούμενες ανθολογικές εργασίες, επισημαίνει και αρκετά αρνητικά σημεία: «... Ανάγκη να σημειωθούν κάποια ονόματα που έπρεπε, χωρίς αμφιβολία να λείπουν: Γ. Αργυρόπουλος, Λ. Καρακάσης, Δ. Κουκουρίκος, Μαρία Μπότσαση, Δημ. Παπαδόπουλος. Έπειτα κάποιοι ποιητές που δεν αντιπροσωπεύονται με χαρακτηριστική τους εργασία: Κ. Βελιώρας [...], Τέλλος Άγρας, Λ. Κουκούλας, Φώτος Γιοφύλλης. ... Και [...] κάποια ονόματα που λείπουν: Ειρήνη Δεντρινού, Γεώργιος Δούρας, Δ. Οικονομίδης, Κ. Καρθαίος»: Μούσα 2/26 (Σεπτ. 1922) 36.
- Αλλά και η νεότερη κριτική επισημαίνει αδυναμίες: Ο Κ. Στεργιόπουλος υποστηρίζει ότι ο Άγρας εφαρμόζει ορισμένα κριτήρια στην επιλογή των ποιημάτων της ανθολογίας, θεωρεί όμως ότι οι ανθολογούμενοι ποιητές δεν έχουν επιλεγεί με μεγάλη προσοχή. Βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Ο Κλέων Παράσχος και η κριτική της δεκαετίας του '20», *Περιδιαβάζοντας Δ'*, Αθήνα, Κέδρος, 1996, σσ. 155-156. Την ίδια απορία, του αποκλεισμού, δηλαδή, από την ανθολογία μερικών ποιητών και την ανθολόγηση άλλων εκφράζουν και οι Βαρακλιώτου-Καραόγλου-Σδράλη, οι οποίοι όμως θεωρούν ότι: «...η πιο αξιόλογη από όλες [τις ανθολογίες των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα] είναι του Τέλλου Άγρα με τίτλο *Οι νέοι και χρονικά όρια 1910-1920*». Βλ. Εφη Βαρακλιώτου - Χ. Α. Καραόγλου - Αρίστη Σδράλη «Ποιητικές Ανθολογίες 1901-1950», *Μνήμη Ελένης Τσαντάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής φιλολογίας*. Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, [Τμήμα Φιλολογίας / Τομέας ΜΝΕΣ], 1998, σ. 436. Ο Αλ. Αργυρίου, που συνεξετάζει την ανθολογία του Άγρα και του Γιοφύλλη, συμπεραίνει ότι: «η πιο αξιόλογη από τις δύο (και η πιο εκλεκτική, παρότι εμφανίζει περισσότερους) είναι η ανθολογία του Άγρα» και στη συνέχεια αναφέρει τα αδύναμα σημεία της: «Το περίεργο είναι ότι σ' αυτή την ανθολογία απουσιάζει ο Σικελιανός και οι Ηλίας Βουτιεριδής, Ειρήνη Δεντρινού, Αρ. Καμπάνης, Κ. Καρθαίος». Βλ. Αλ. Αργυρίου, *Η Ελληνική ποίηση. Ανθολογία Γραμματολογία. Δ'. Νεότεροί ποιητές του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Σοκόλης, 2000, σ. 91. Ο ίδιος μελετητής στη γραμματολογία του, αν και χαρακτηρίζει την ανθολογία «ιστορικής σημασίας», κάνει λόγο για παραλείψεις και λάθη. Βλ. Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του μεσοπολέμου (1918-1940)*, ό.π., σσ. 5 και 40. Ο Γαραντούδης εκφράζει τη δικαιολογημένη απορία γιατί ο Άγρας ανθολογεί μερικούς ποιητές που βάζει τον κριτήριών που έθεσε στον τίτλο δεν θα έπρεπε να περιλαμβάνονται και δεν ανθολογεί τον Σικελιανό. Βλ. Ευρ. Γαραντούδης, *Έλληνες ποιητές του μεταίχμιου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2012, σσ. 311-341.

10. Νικορέτζος, ό.π., σμμ. 6, σ. 902, σμμ. 18.
11. Κλ. Παράσχος, *Βιογραφία (Νέες σελίδες)*, Αθήνα, Δίφρος, 1957, σσ. 56-57.
12. Κλ. Παράσχος, *Βιογραφία*, Αθήνα, Πυρσός, 1951.
13. Ενδεικτικές αναφορές για το θέμα αυτό βλ. Γ. Πράτσικας, «Ο άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τχ. 419-420 (Δεκ. 1944) 923-924, Χ. Γ. Σακελλαριάδης, «Μνήμη Τέλλου Άγρα», *Νέα Εστία*, τχ. 1138 (1.12.1974) 1791-1798.
14. Γ. Θ. Σταυρόπουλος, «Ο Τέλλος Άγρας και η εποχή του», *Νέα Εστία*, τχ. 443 (Δεκ. 1945) 1083.

Ελένη Παρισιάδου

Μια άγνωστη συζήτηση για το «πετρόλαδο» της *Eroica*

Ένα πολύτιμο βιβλιογραφικό εργαλείο είναι η στήλη του περ. *Νέα Εστία* «Περιοδικά κι εφημερίδες», όπου ο Ξενόπουλος αρχικά, στη συνέχεια ο Πέτρος Χάρης και αργότερα ο Ν. Ε. Μόσχος αποδελτίωναν συστηματικά επί 72 χρόνια σε κάθε τεύχος τα λογοτεχνικά και φιλολογικά δημοσιεύματα των περιοδικών και εφημερίδων των προηγούμενων εβδομάδων αποθησαυρίζοντας πολύτιμες πληροφορίες. Η αξία αυτών των πληροφοριών είναι ανυπολόγιστη και αξίζει να αποδελτιωθούν συστηματικά κάποια στιγμή.

Από τη σχετική αποδελτίωση του τόμου του β' εξαμήνου του 1938¹ προέκυψε ο εντοπισμός της άγνωστης συζήτησης για την *Eroica*, που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Την άνοιξη του 1938 ο Κοσμάς Πολίτης, που είχε συμπληρώσει δύομισι χρόνια διαμονής στην Πάτρα, τύπωσε σε αυτοτελή τόμο στην Αθήνα το τρίτο του μυθιστόρημα *Eroica*, που, όπως είναι γνωστό, είχε πρωτοδημοσιευτεί σε συνέχειες στο περ. *Τα Νέα Γράμματα* (1937). Το έργο στην εκδομένη του μορφή διαφημίστηκε πολύ και γράφτηκαν επαινετικές κριτικές.² Μια από αυτές, αβιβλιογράφητη, δημοσιεύτηκε από τον δημοσιογράφο και λόγιο Χρίστο Ριζόπουλο στην πατρινή εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* στις 16.6.1938.³ Η κριτική είναι γενικά διθυραμβική για το έργο, πολύ ώριμη και στοχαστική. Ο συντάκτης επισημαίνει την πρωτοτυπία του μυθιστορήματος και το ιδιαίτερο ύφος του συγγραφέα και καταλήγει ότι ο Κ. Πολίτης, τον οποίο γνωρίζει προσωπικά, «με ρεαλισμόν, αλλά και με ποίησιν συνθέτει την Ηρωική Συμφωνία της προεφηβικής ηλικίας, της ανθρώπινης προάνοιξης». Οι μόνες ενστάσεις του είναι ότι ο χαρακτήρας ενός από τα κεντρικά πρόσωπα του έργου, του Λοΐζου, παρουσιάζεται με κάποια υπερβολή χωρίς να δικαιολογείται ικανοποιητικά από τον συγγραφέα, και ότι η γλώσσα του, ενώ είναι γενικά υποδειγματική σε ωραία και στρωτά δημοτική, θα ήταν αρτιότερη εάν έλειπαν λίγες λέξεις, «όπως π.χ. πετρόλαδο αντί πετρέλαιο, ενώ πολυέλαιος αντί κι αυτός ... πολύλαδος».

Το επιμέρους αυτό σχόλιο του Ριζόπουλου δίνει την αφορμή για να παρέμβουν ο ίδιος ο συγγραφέας του μυθιστορήματος με δύο επιστολές που στέλνει στην εφημερίδα⁴ και τρεις άλλοι αναγνώστες της εφημερίδας, δύο από την Πάτρα (ο ένας δεν επιθυμεί να δημοσιοποιηθεί το όνομά του, ο άλλος είναι ο φιλοδασικός συμβολαιογράφος και λόγιος Άγγελος Κ. Ρηγόπουλος) και ένας

από την Κέρκυρα (που υπογράφει με τα αρχικά Ν.Π.Β.). Σε όλους αυτούς απαντά διαδοχικά ο Ριζόπουλος και κλείνει τη συζήτηση.⁵

Πράγματι, στο μυθιστόρημα του Κ. Πολίτη, ακόμη και στις πιο πρόσφατες εκδόσεις, η λέξη «πετρόλαδο» εμφανίζεται πέντε φορές.⁶ Όπως μας αποκαλύπτει ο Ριζόπουλος (στο δημοσίευμα στις 23.6.1938), ο Κ. Πολίτης τού είχε εμπιστευθεί ότι η λέξη «πετρόλαδο» είναι μιλημένη, ότι την άκουγε παιδί στην Σμύρνη, όπου εχρησιμοποιείτο γενικώς». Ο Πολίτης, όμως, δεν το επικαλείται αυτό στις δύο απαντήσεις του, και κινείται, λίγο σοβαρά λίγο αστεία, στο επίπεδο της λογικής χρήσης της γλώσσας. Με εξαίρεση το πρώτο δημοσίευμα, την κριτική του Ριζόπουλου για την *Eroica*, οι υπόλοιπες παρεμβάσεις δεν αναφέρονται άμεσα στο έργο αλλά έχουν ιδιαίτερο γλωσσολογικό ενδιαφέρον, αφού με κέντρο την ιστορία της λέξης «πετρόλαδο» στον ελληνικό χώρο διατυπώνονται πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις για τον σχηματισμό των λέξεων στη δημοτική, για την άνεση της δημοτικής να δανείζεται στη μορφολογία της ακόμη και τύπους από την αρχαία ή την καθαρεύουσα, για την αδυναμία γλωσσικών τύπων να επιζήσουν, ακόμη κι αν είναι περισσότερο δημοτικοφανείς από άλλους, και άλλα πολλά. Κατά τα άλλα, η συζήτηση δεν φαίνεται να επηρέασε τον Κ. Πολίτη, αφού σε καμιά από τις επόμενες εκδόσεις του έργου, που έγιναν όσο ο ίδιος ήταν εν ζωή, δεν άλλαξε τη λέξη «πετρόλαδο» σε «πετρέλαιο».

Από αυτή τη συζήτηση, που διεξάγεται σε ήπιους τόνους, αναδημοσιεύονται εδώ, λόγω στενότητας χώρου, μόνο οι δύο παρεμβάσεις, αβιβλιογράφητες κι αυτές, του Κ. Πολίτη, για να προστεθούν στην εργογραφία του. Ο συγκεκριμένος τόμος της εφημερίδας είναι ψηφιοποιημένος και προσιτός μέσω της ιστοσελίδας της Βιβλιοθήκης της Βουλής (<http://catalog.parliament.gr>).

Αξίζει μόνο να δοθούν μερικές βασικές συστατικές πληροφορίες για το πρόσωπο που έδωσε την αφορμή για την αρθρογραφία που ακολούθησε. Ο Χρήστος Α. Ριζόπουλος (1908-1982) ξεκίνησε ως εργάτης στην πατρινή χαρτοποιία Λαδόπουλου και στη συνέχεια στράφηκε στον χώρο της δημοσιογραφίας, συνεργάστηκε με τον *Νεολόγο Πατρών* και αργότερα έγινε διευθυντής της πατρινής εφημερίδας *Σημερινή* (1945), την οποία το 1951 μετονόμασε σε *Η Ημέρα*. Αριστερών φρονημάτων αρχικά (συνεργάτης στο περ. *Νεολαία* και αρθρογράφος στον *Ριζοσπάστη*) τύπωσε στην Αθήνα το 1933 τις *Αναμνήσεις από το Καλπάκι*, όπου κατέγραφε τις εντυπώσεις του από τη στράτευσή του στον πειθαρχικό ουλαμό Καλπακίου, που ήταν ένα μέρος ανεπιθυμητών στον Μεσοπόλεμο, και, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, συνέβαλε στο κλείσιμο του συγκεκριμένου στρατοπέδου.⁷ Στην πορεία απομακρύνθηκε ιδεολογικά από τον χώρο της Αριστεράς και κινήθηκε στο ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο. Τέκτων ο ίδιος και μελετητής του ελληνικού τεκτονισμού σε συνεργασία με τον γιο του Ανδρέα Χ. Ριζόπουλο, διετέλεσε και επιμελητής ύλης του περιοδικού «ελευθέρας σκέψως» *Ιλιός* (1956-1982).⁸

Ακολουθεί η πιστή αναδημοσίευση των δύο παρεμβάσεων του Κ. Πολίτη στον *Νεολόγο Πατρών* (στις 19.6.1938 και στις 28.6.1938, αντίστοιχα), στις οποίες αποτυπώνεται κάτι από το παιχνιδιάρικο και λίγο μπλαζέ ύφος του, το οποίο είχε φανεί και στη συνέντευξη που είχε παραχωρήσει τον Μάιο του ίδιου έτους στο περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*.⁹

1.

Προς την αξιότιμον Διεύθυνσιν του «Νεολόγου»

Θα με υποχρεώσετε να φιλοξενήσετε δυο λόγια σχετικά με την παρατήρησιν του φίλου κ. Ριζόπουλου για τη λέξη «πετρόλαδο».

Δεν είμαι γλωσσολόγος αλλά η λογική μου λέει πως μια και το λάδι που βγαίνει από την ελιά το λέμε εληόλαδο, δεν υπάρχει λόγος εκείνο που βγαίνει από την πέτρα να μην το λέμε πετρόλαδο. Εκτός αν προτιμά για το εληόλαδο τον τύπο «εληρέλαιο» και τότε δικαιολογείται βέβαια και το «πετρέλαιο». Μια όμως και το λάδι είναι λάδι κι όχι «έλαιο»;... Έπειτα, η λέξη «πολυέλαιος» έχει χάσει πια την συνθετική της κυριολεξία και τη μεταχειριζόμαστε (με την έννοια του «πολύφωτου») είτε πρόκειται για κεριά είτε για ηλεκτρικό. Εγώ τουλάχιστον δεν είδα ποτέ μου πολυέλαιο με λάδι ή με έλαιο.

Γιατί όμως ο κ. Ριζόπουλος δεν κάνει την ίδια παρατήρηση για μίαν άλλη περίπτωση; Στην EROICA υπάρχουν δυο λέξεις: «νεροσυρμή» και «υδραγωγείο». Λοιπόν, ή πρέπει η πρώτη να γίνει «υδροσυρμή» ή το δεύτερο «νεραγωγείο». Ας διαλέξει όποιο προτιμά.

Αλλά στη φιλική τούτη διχογνωμία δίνει τη λύση το παράδειγμα από άλλες γλώσσες πιο εξελιγμένες από τη νεοελληνική και που βρήκαν πια τη σταθερότητά τους. Έτσι, στα Γαλλικά, πολλές σύνθετες λέξεις με το ίδιο συνθετικό, είναι φτιαγμένες άλλες με την ατόφια λατινική ρίζα και άλλες με τον τωρινό τύπο. Π.χ. *manicure* και *maintenir*, *mainmise*, *lactifère* και *laiterie* κτλ. Στα δε Αγγλικά η σύνθεσις τυχαίνει να γίνεται άλλοτε με λατινική ρίζα και άλλοτε με σαξωνική, όπως *manucure* και *handmade*.

Γιατί λοιπόν εμείς να δεθούμε στη μονοτονία, σε μια ομοιομορφία που συχνά προσβάλλει την αισθητική της ακοής, ενώ η γλώσσα μας έχει όλες τις δυνατότητες της ποικιλίας και της ευφωνίας; Κι αυτό ένα δείγμα του πλούτου της.

Αυτά τα γράφω έτσι, για να περάσει η ώρα. Δεν είμαι γλωσσολόγος και δεν αξίζει τον κόπο ν' απαντήσει ο φίλος κ. Ριζόπουλος, επειδή δεν έχω σκοπό να εξακολουθήσω τη συζήτηση.

Με πολλή τιμή
ΚΟΣΜΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

2.

Αγαπητέ «Νεολόγε»,

Cherchez la femme. Δεν θα επανερχόμουν στο «φλέγον» ζήτημα αν δεν τύχαινε να μου μιλήσει πάνω σ' αυτό, κάποια κυρία πολύ χαριτωμένη που εγώ, με τη φαντασία μου, είχα νομίσει πως... Μήπως ξέρει κανένας από πού πιάνεται ο έρωτας; Ίσως κι απ' τη γλωσσολογία!

- Έχει δίκιο ο κύριος Ριζόπουλος, μου είπε η κυρία. Σας κατάντησε με τα παραδείγματα που αραδιάζει.

- Δεν καταλάβατε, της λέω. Ο κύριος Ριζόπουλος έχει το σπάνιο για Έλληνες προτέρημα του χιούμορ. Θέλησε ν' αστερευθεί, απλούστατα...

- Σας γίνηκε κουνούπι!

- Τι εννοείτε; κάνω τρομαγμένος μην είχε συντελεστεί κιόλα το ακραίο. Κώνωψ επί... κέρατος βοός;

Όπως κι αν είναι, προσπάθησα να την πείσω πως ο αγαπητός –αλλοίμονο– φίλος θέλησε ν' αστερευθεί παραθέτοντας το παράδειγμα του ευχέλαιου επειδή βέβαια είναι πρώτος και καλύτερος να ξέρη πως η λέξη «ευχέλαιο» προέρχεται από την εκκλη-

σιακο-βυζαντινή λειτουργική γλώσσα που αντιστοιχεί στο «bas latin» των δυτικών. Όπως αυτοί λένε π.χ. messe de requiem (λειτουργία αναπαύσεως, δηλ. μνημόσυνο) ενώ στη γλώσσα που μιλούν την ανάπαυση τη λεν «geros», έτσι κι εμείς έχουμε το «ευχέλαιο», την «αγία Τράπεζα», το «πάτερ ημών» κτλ., ενώ στη γλώσσα μας λέμε τραπέζι, λάδι, πατέρας. Λοιπόν, ποία σύγκριση χωρεί ανάμεσα «πετρόλαδου» και «ευχέλαιου»;

Το ίδιο –λέω στην χαριτωμένη μου κυρία– θέλησε ν' αστειευθή και κάνει τάχα πως δεν ξέρει πως η επιστήμη μεταχειρίζεται σ' όλες τις γλώσσες λέξεις αρχαϊκές, είτε πλάθοντας είτε διατηρώντας αυτές που βρήκε από παλιά. Έτσι, η αστρονομία, εκτός από τον Υδροχόο δίνει και στους άλλους αστερισμούς ονόματα με τον αρχαίο τύπο: «μεγάλη άρκτος» και –πρόσθεσα στην κυρία για πιο επίκαιρο παράδειγμα– «αιγόκερως» δίχως αυτό να εμποδίζει να λέμε και να γράφομε αρκούδα, κέρατο, κατσίκια...

– Ω! λέςι σκανδαλισμένη με το ύφος μου.

– Βλέπετε λοιπόν, εξακολούθησα, πως δεν τον καταλάβατε κι ενώ εσείς τα παίρνετε στα σοβαρά, αυτός σας κοροϊδεύει. Το ίδιο σας κοροϊδεψε βασιζοντας τα επιχειρήματά του σ' αυτά που βρήκε μέσα στο λεξικό. Ξέρομε όλοι πως ο κ. Ριζόπουλος είνε παιδί μελετηρό και χρόνια τώρα καταγίνεται με τη γλωσσολογία. Λοιπόν, αν δεν αστειευότανε, δε θα 'χε παρατάξει παρατηρήσεις κι επιχειρήματα δικά του αντί –μόνο και μόνο για να σας πειράξει για κάποια μικρή αδυναμία– ν' ανοίγει λεξικά και να διαβάζει;

– Βλ, αγανάκτησε η κυρία. Αυτού κι αν πέφτετε έξω! Ποία η ανάγκη να σκοτιζεται κανένας και να πονοκεφαλά μια κι έχει πρόχειρο το λεξικό; Κι εγώ το ίδιο κάνω.

ΚΟΣΜΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Περιοδικά κι εφημερίδες», *Νέα Εστία*, τόμ. 24, τχ. 279 (1.8.1938) 1079.
2. Τις πληροφορίες για την υποδοχή του έργου συγκεντρώνει ο Γιώργος Καλλίνης στο χρησιμότατο *Σχεδιάγραμμα βιβλιογραφίας Κοσμά Πολίτη 1930-2006*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2008, σσ. 95-96.
3. Ριζ., «Ελληνική λογοτεχνία. "Egoica" του κ. Κοσμά Πολίτη», *Νεολόγος Πατρών*, 16.6.1938.
4. Η πρώτη («Γλωσσολογικά», *Νεολόγος Πατρών*, 19.6.1938) δημοσιεύεται με την εξής σύσταση από την εφημερίδα: «Ο κ. Κοσμάς Πολίτης, συγγραφέυς της "Egoica", μας απέστειλε την κατωτέρω επιστολήν, αναφερομένην εις την κριτικήν η οποία εδημοσιεύθη από του "Νεολόγου" διά το έργο του τούτου». Η δεύτερη: «Γλωσσολογικά», *Νεολόγος Πατρών*, 28.6.1938.
5. Ριζ., «Γλωσσολογικά. Πετρέλαιο - πετρόλαδο», *Νεολόγος Πατρών*, 21.6.1938 (εδώ ο Ριζόπουλος απαντά στην πρώτη επιστολή του Κοσμά Πολίτη) Ριζ., «Γλωσσολογικά. Πετρέλαιο στη φωτιά!», *Νεολόγος Πατρών*, 23.6.1938 (εδώ αναδημοσιεύει τις επιστολές δύο πατρινών αναγνωστών της εφημερίδας) Ριζ., «Γλωσσολογικά. Απάντησις εις φίλους. Η τύχη του "πετρόλαδου"», *Νεολόγος Πατρών*, 24.6.1938 Ν.Π.Β., «Περί τα γλωσσολογικά», *Νεολόγος Πατρών*, 30.6.1938 (αυτός είναι ο κερκυραϊός αναγνώστης) Ριζ., «Η γλωσσολογική συζήτησις. Ενάντιον των γλωσσικών ακροτήτων», *Νεολόγος Πατρών*, 6.7.1938.
6. Βλ. Κοσμάς Πολίτης, *Egoica*. Επιμέλεια Peter Mackridge, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003, σσ. 17, 39, 51, 128 και 166.
7. Ανδρέας Ριζόπουλος, «Κληρωτός στο Καλπάκι», *Καθημερινή*, 16.11.2003. Στοιχεία από τη βιογραφία του πατέρα του Χρίστου Ριζόπουλου αξιοποίησε ο Ανδρέας Ριζόπουλος στο μυθιστόρημα τεκμηρίων *Το μυστήριο του Άλκη Ριζάρη. Η περιπέτεια και τα τεκμήρια μιας κρυμμένης ζωής. Ερευνητική αναδίφηση*, Αθήνα, εκδόσεις Βιβλιοφιλία, 2003 (βλ. παρουσίασή του από τη Μάρη Θεοδοσοπούλου στο *Βήμα*, 18.4.2004).
8. Βλ. και τις πληροφορίες που συγκεντρώνει ο Τάκης Κωνσταντινόπουλος, «Χρίστος Ριζόπουλος: Ο δημοσιογράφος, ο εκδότης, ο άνθρωπος», *Αρχαϊκά* 2 (Άνοιξη 2005) 82-93.
9. Τη συνέντευξη είχε πάρει ο Κώστας Θρακιώτης, *Νεοελληνικά Γράμματα* 78 (28.5.1938) 12.

Λάμπρος Βαρελάς

Πέντε Εικόνες και μία Αυτοπροσωπογραφία του Μ. Σαχτούρη

Η χρήση της λέξης «εικόνα» στην τιτλοφορική πρακτική είναι αποκαλυπτική και σημαίνουσα στην ποίηση του Μίλτου Σαχτούρη (1919-2005): η λέξη εμφανίζεται δύο φορές σε τίτλους ισάριθμων ποιημάτων, ενώ τιτλοφορεί, πολλαπλασιαστικά, άλλα πέντε ποιήματα («Εικόνες», 1-5).¹

Η κειμενική ή παρακειμενική λειτουργία της λέξης θα αποτελούσε μια γόνιμη αφετηρία για την κατανόηση του ποιητικού έργου του Σαχτούρη.² Με βάση τη σύγχρονη θεωρία, σύμφωνα με την οποία «οι μεταφορές, πρώτα απ' όλα, αποτελούν ζήτημα σκέψης και πράξης, και μόνο δευτερογενώς της γλώσσας...»,³ είναι δυνατό να τεκμηριωθεί ότι οι εικόνες των «Εικόνων» (1-5) αποτελούν πιστά αντίγραφα της ποιητικής και της ποίησης του Μίλτου Σαχτούρη. Την άποψη ότι η ποιητική ομιλία του Σαχτούρη εκφράζεται και κωδικοποιείται με μεγάλη συνέπεια και οικονομία μέσω διατυπώνει ο Γ. Θέμελης («Η μάχη με τον κίνδυνο», 1963, 1978), άποψη που συνηγορεί στη μετωνυμική ανάγνωση των «Εικόνων» (1-5) ως της ουσίας της σαχτουρικής ποίησης, όπως και στην αλληγορική ανάγνωση του ποιήματος «Ο ποιητής» ως του ίδιου του ποιητή Μίλτου Σαχτούρη.⁴ Τη στοιχειακή σχέση εικόνας και ποίησης στο ποιητικό έργο επισήμανε από νωρίς η κριτική («ιδεο-πλαστική εικόνα», Γ. Δάλλας, 1979, 1997· «Τα πράγματα και τα φάσματα», Δ. Ν. Μαρωνίτης, 1980· «πράγμα, ιδέα, σύμβολο: ο ρόλος της εικόνας», Β. Χατζηβασιλείου, 1992).

Από τις δύο συνθέσεις που φέρουν τη λέξη «εικόνα» στον τίτλο τους, θα ξεκινήσουμε από εκείνη στην οποία δίνεται ο προσδιορισμός «κακή», έχοντας την πεποίθηση ότι ο δημιουργός στην επικοινωνία αυτή μεταφέρει σημαντική πληροφορία για την ποιότητα της επιχειρούμενης από αυτόν περιγραφικής απόδοσης πραγμάτων και καταστάσεων και της μετάδοσης μιας ιδιαίτερης γνώσης στον αναγνώστη.⁵

Οι αλληλοδιάδοχες σύνθετες εικόνες του ποιήματος «χρωματίζουν» ένα εικαστικό σύμπλεγμα, έναν πίνακα πολλαπλών επιπέδων δράσης και πολλών φυσικών μορφών (αυγά, περιστέρια, πουλιά, φάρια, φεγγάρι, κ.ά.). Οι εικόνες αναπαριστούν φυσικά όντα και αντικείμενα σε αφύσικες εν τω γίγνεσθαι καταστάσεις, όπως στην «Γκουέρνικα» του Πικάσο. Τα αφύσικα και παρά προσδοκίαν συμβαίνοντα δημιουργούν ανοίκεια νοήματα και εναγώνια συναισθήματα στον αναγνώστη. Η ανοικείωση, ως γενικότερη συναισθηματική και νοητική αντίδραση, επιδιώκεται και πετυχαίνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις ομοιότροπες εκφραστικές επιλογές του δημιουργού (με όλα τα επίθετα: άρρωστα, σπασμένα, μαύρα, κακές, κλπ., με όλα τα ρήματα: σκάζανε, έβραζε, κλαίγαν, ούρλιαζε, κλπ.). Έτσι, η ρητορική κατασκευή του ποιήματος μεταδίδει, μέσω της εικονοποιίας του, την αίσθηση του παράλογου, του τερατώδους. Και στα μάτια του αναγνώστη-θεατή φανερώνεται ένας κόσμος ανοίκειος και τερατώδης, ένα τοπίο τρόμου, ένα θέατρο του παραλόγου, μια επίγεια κόλαση. Όθεν και ο χαρακτηρισμός «κακή» εικόνα, η οποία όμως, από αισθητική άποψη, είναι δραστηκή ως θέαμα, και από ιδεολογική άποψη ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική, ώστε να προβληματίσει τον σύγχρονο αναγνώστη να στοχαστεί για τα τεκταινόμενα στον κόσμο και να αναστοχαστεί πάνω σ' αυτά.

Αν με τον τρόπο αυτόν λειτουργεί η «κακή εικόνα», τα πέντε ολιγόστιχα και μικρόστιχα ποιήματα που απλώς φέρουν τίτλο «Εικόνες» χωρίς ειδικό χαρακτη-

ρισμό, προσφέρονται ίσως καλύτερα για τη γνώση της οργάνωσης και λειτουργίας των εικόνων στο έργο, με δεδομένη και την υπόρρητη, όπως προαναφέραμε, πρόθεση του ίδιου του ποιητή. Ένας επιπλέον λόγος της επιλογής μας αυτής, που σχετίζεται με τα παραπάνω, είναι και το γεγονός ότι από τα ποιήματα αυτά της συλλογής *Τα φάσματα ή Η χαρά στον άλλο κόσμο* (1958), λείπει εξολοκλήρου ο χρωματικός τόνος από τα περιγραφόμενα στις εικόνες, ενώ τα χρώματα και η χρωματολογία αποτελούν σταθερό και σημαντικό στοιχείο της ποιητικής του από την αρχή του έργου, όπως επισημάνθηκε από την κριτική.⁶

Από την εξέταση των ποιημάτων, ο αναγνώστης ανακαλύπτει όχι μόνον την απουσία χρωμάτων αλλά και το γεγονός ότι οι εικόνες δεν είναι απλές και δεν αναφέρονται άμεσα στη φύση, μολονότι γίνεται αναφορά σε αντικείμενα και φυσικά φαινόμενα (η βροχή, ένα αυτοκίνητο, ένα τσιγάρο... στο δωμάτιο, η μανία του βοριά, ένα φύλλο). Ο ανθρωπομορφισμός, οι προσωποποιήσεις, αποτελούν τους ρητορικούς μηχανισμούς του λόγου που τις μετατρέπει σε νοητές εικόνες απίστευτα πειστικής εικαστικότητας εξπρεσιονιστικής, σε εικόνες που διηγούνται κάτι, σε εικόνες συμβολικού νοήματος και μιας γνώσης που εμπλουτίζει αφάνταστα την αισθητική εμπειρία του αναγνώστη.

Στο τρίτο ποίημα, λόγου χάριν, η εικαστική περιγραφή με μια λιτή οργάνωση μέσω παρουσιάζει μια παράσταση που, όπως και στα άλλα ποιήματα (1, 2, 4, 5), αποφεύγει την αντικειμενική πραγματικότητα και τη μίμησή της. Σε ό,τι φυσικό αναφέρονται οι λέξεις, ο ποιητής εργάζεται ώστε αυτό να μη λειτουργήσει δραστικά, αλλά να υποβάλει διάφορες ιδέες στον ψυχισμό του αναγνώστη. Απεικονίζεται ένα μοναχικό δωμάτιο όπου δύο αναμμένα τσιγάρα σχηματίζουν με τον καπνό τους τις φιγούρες ενός άνδρα που μοιάζει με πυγμάχο και μιας γυναίκας που μοιάζει με καρφίτσα, ως φάσματα, ως είδωλα δύο υποκειμένων. Η έννοια του μοναχικού δωματίου, όπου και η «σωματική παρουσία» των δύο φευγαλέων φασματικών υποκειμένων, υποβάλλει συμβολικά τα νοήματα-ιδέες της μοναξιάς, του κενού, του εγκλεισμού, της αποπνικτικής ατμόσφαιρας, του νοητού ή και νοσηρού ερωτισμού. Γι' αυτό ο Δάλλας χαρακτηρίζει τη φαντασία του Σαχτούρη «εξπρεσιονιστική ή ειδητική» (Γ. Δάλλας, 1997), επειδή η εικονοποιητική του φαντασία συλλαμβάνει όχι απλώς οπτικά αντικείμενα και φαινόμενα αλλά νοηματικά και γνωστικά, ως έμπλεα νοήματος και επιγνώσεις ιδ-εών ή ειδ-ώλων.

Στο τέταρτο ποίημα ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι ο ποιητής επιχειρεί να του μεταδώσει μια φοβερή εμπειρία με την προσωποποίηση της μανίας του βοριά, που καταλήγει να σταυρώσει το ομοίωμα μιας παιδούλας σ' ένα παράθυρο. Η «πλοκή» των εικόνων που συνθέτουν αυτήν τη «φοβερή ιστορία» προϋποθέτουν την αφηγηματική τους λειτουργία στο κείμενο, ενώ η έλλογη αλληλουχία τους δεν αφήνει περιθώρια: η μανία προκάλεσε τη σταύρωση.⁷

Παρόμοια και στο πέμπτο ποίημα. Η αφηγηματική ανάγνωση των εικόνων εδώ είναι πιο εύλογη απ' ό,τι στα δύο πρώτα ποιήματα (1-2). Το πεσμένο φύλλο ανασηκώνεται και πηδά ουρλιάζοντας και μέσα στην κίνηση της ιστορίας αυτής ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται τον στόχο της εμφύχωσης του πεσμένου φύλλου: τη μετάδοση μιας θλιβερής εμπειρίας που γίνεται κραυγή τρόμου, όπως συχνά συμβαίνει στην ποίηση του Σαχτούρη.

Οι εικόνες εξαρχής φαίνεται ότι λειτουργούν κυριολεκτικά, εξαιτίας της λιτότητας της εκφοράς τους, της κλειστής μορφής των ποιημάτων και της νοηματικής τους συνέχειας ή ασυνέχειας, όμως η πρώτη αυτή εντύπωση είναι

παραπλανητική, διότι η όποια οπτική τους οργάνωση απευθύνεται στο νου, και ο αναγνώστης συλλαμβάνει το νόημά τους μέσα από τη συμβολική τους λειτουργία, γιατί υποβάλλουν σύνθετα ψυχικά φαινόμενα και δεν περιγράφουν απλώς φυσικά αντικείμενα ή καταστάσεις.

Μια παρόμοια ανάγνωση της εικόνας μάς οδηγεί στην ανάγνωση του ποιήματος «Ο ποιητής» ως αυτοπροσωπογραφίας,⁸ επειδή ο δημιουργός του, ακολουθώντας συμβάσεις του είδους (ειδολογικά γνωρίσματα), το γράφει ως έναν αυτόνομο πίνακα με τα ίδια χρώματα που «ζωγραφίζουν» όλο το ποιητικό του έργο.

Η έλλειψη εικαστικών αναφορών του δημιουργού στην εξωτερική του εμφάνιση μας προδικάζει μια καθαρά ποιητική προσωπογραφία, εσωτερική ή ψυχική, της οποίας η ρηματική εκφορά δεν παραλείπει κανένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της συμβολικής εικονοποιίας και χρωματολογίας του. Ένας νεκρός στην κάσα (ο συμβολισμός του ίδιου του ζωντανού ποιητή ή η μεταμόρφωσή του, «γλωσσικής είτε μυθικής τάξεως, -υποκειμενική» (Γ. Παπαντωνάκης, 2000), πρβλ. με το μοτίβο του «πεθαμένου πετεινού» που σηματοδοτεί και άλλους ζωντανούς ομοτέχνους του), μια ζοφερή ατμόσφαιρα του στερεώματος και ένα κατάμαυρο θαλάσσιο (συμβολισμοί της χρωματολογίας του, το κόκκινο και το μαύρο), ένας σκληρός ορίζοντας (αμυδρή παρουσία του ανοιχτού που κατ' αντίθεση σηματοδοτεί τον κλειστό και αδιάφρευτο κόσμο της εικόνας αλλά και της ποίησής του), ένα άσπρο πουλί (συμβολισμός του ίδιου του ποιητή μεταμορφωμένου, πρβλ. με τα μοτίβα του «ανθρώπου-πετεινού», «άγιου-πετεινού»), ιδού τα κύρια εικαστικά είδωλα-σύμβολα ενός δημιουργού - ποιητή που έγραψε για τη φρίκη και τον τρόπο της ζωής των ανθρώπων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Εικόνες»: 1 - Η βροχή / έρχεται / μέσα στο μυαλό μου / πλένει / τα όνειρά μου 2 - Ένα αυτοκίνητο / ξεκοιλιασμένο / στο δρόμο / περιμένει / το χασάπη των Χριστουγέννων 3 - Ένα τσιγάρο / δύο τσιγάρα / στο μοναχικό / δωμάτιο / ο άντρας είναι πυγμάχος / η γυναίκα είναι καρφίτσα 4 - Φοβερή ιστορία / η μανία / του βοριά / πάνω στο παράθυρο / σταύρωσε / μια παιδούλα 5 - Ένα φύλλο έπεσε / από το δέντρο / το βράδυ / κι άρχισε / να πηδάει / πάνω στο χρώμα / ουρλιάζοντας. Μίλτου Σαχτούρη, *Ποιήματα 1945-1971*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, σσ. 142-43.
2. Ο Δάλλας, ειδικός μελετητής της ποίησης του Σαχτούρη, ξεκινά από την ίδια αφετηρία, εφόσον ερμηνεύει την ποιητική του ρητορική με τη βασική αρχή της «ποιητικής λειτουργίας της γλώσσας» του Roman Jakobson, αλλά και τη μαλλαρμεική κριτική παράδοση, που θεωρεί τη λέξη ως βασικό μόριο του ποιητικού λόγου το γλωσσικό σημείο ως σημαίνον και σημαίνόμενο. Όμως χρησιμοποιεί και εξωκειμενικές πληροφορίες για την ερμηνεία του, τα «Αυτοσχόλια», κ.ά.: Γιάννης Δάλλας, *Ο ποιητής Μίλτος Σαχτούρης*, Αθήνα, Κέδρος, 1997.
3. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι γραφής και ανάγνωσης του οράματος*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, σ. 200.
4. «Ο ποιητής»: Σα θα με βρούνε πάνω στο ξύλο του θανάτου μου / γύρω θα 'χει κοκκινίσει πέρα για πέρα ο ουρανός / μια υποψία θάλασσας θα υπάρχει / κι ένα άσπρο πουλί, από πάνω, θ' απαγγέλλει μέσα / σ' ένα τρομακτικό τώρα σκοτάδι, τα τραγούδια μου. Μίλτου Σαχτούρη, *Ποιήματα 1945-1971*, ό.π., σ. 203. Στο ποίημα κάνει αναφορά ο Δάλλας, για να σχολιάσει τη «μαρτυρική εμπειρία της ποιητικής δημιουργίας», όπως και πράγματι από την παρουσία του σταυρού σημαίνεται, αλλά δεν διαβάζει εικαστικά το ποίημα: Γ. Δάλλας, ό.π., σ. 158.
5. «Η κακή εικόνα»: Σκάζανε αυγά / κι έβγαιναν στον κόσμο / άρρωστα παιδιά / σα σπασμένα άστρα / μαύρα περιστέρια / διώχνανε τον ήλιο / με κακές πετσέτες / μ' άχαρες στριγγιές / έβραζε η θάλασσα / καίγαν τα πουλιά της / τα διωγμένα ψάρια / κλαίγαν στο βουνό / κι ένα λυσσασμένο / κόκκινο φεγγάρι / ουρλιάζε δεμένο / σα σφαγμένο βόδι: Μ. Σαχτούρη, *Ποιήματα*, ό.π., σημ. 1, σ. 160.
6. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Μίλτος Σαχτούρης: Άνθρωποι-Χρώματα-Ζώα-Μηχανές*, Αθήνα, Γνώση, 1980, σσ. 26-38.
7. Ο Δάλλας, αναφερόμενος στο ποίημα, ορθά υποστηρίζει το αδιάσπαστο του νοήματος. Δεν ανα-

φέρεται όμως ρητά στην εικόνα αυτή ως μια αφήγηση που έγινε εικόνα, αλλά εξετάζει το ποίημα ως θέμα και μήνυμα, αλλά και ως συντακτικό ρυθμό, αναφερόμενος στη μορφολογία του ποιήματος: Γ. Δάλλας, ό.π., σημ. 2, σσ. 147-148.

8. Ως αυτοπροσωπογραφίες θα μπορούσαν να αναγνωστούν και άλλα ποιήματα, όπως το «Ο στρατιώτης ποιητής», «Δάσος παράξενο μαγεύει τη φωνή μου», «Απόσπασμα από το δικό μου χειμώνα», χωρίς όμως να έχουνε τα ίδια επίπεδα εικαστικότητας με το προκείμενο ποίημα.

Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος

Τρία ανέκδοτα σημειώματα για την πρώτη συλλογή διηγημάτων *Η αφίσα του Περικλή Σφυριδη*

Ερευνώντας την αρχή της αλληλογραφίας στο αρχείο του Σφυριδη (γενν. 1933), ο οποίος μου το έχει παραχωρήσει προς μελέτη, βρήκα τρεις επιστολές / σημειώματα των Μανόλη Αναγνωστάκη, Αλέξανδρου Μπάρα και Γιάννη Γίκα, που αφορούν την πρώτη συλλογή διηγημάτων του Σφυριδη, *Η αφίσα* (Θεσσαλονίκη, Έγνατία, 1977). Της συλλογής αυτής έχει προηγηθεί η έκδοση βιβλίων όλων σχεδόν των διηγηματογράφων του «κύκλου της Διαγωνίου» (Γ. Ιωάννου, Ντ. Χριστιανόπουλου, Σ. Παπαδημητρίου, Τ. Καζαντζή, Αλ. Δαμιανίδη) και του Β. Βασιλικού, οπότε υπάρχει μια στροφή από την αφηγηματική τεχνική της συνειρμικής ροής (αυτή που οι μελετητές όρισαν στα γράμματά μας ως «εσωτερικό μονόλογο») προς μια γραφή ρεαλιστική με εξομολογητική γλώσσα, την οποία αρχικά υιοθέτησαν στην ποίησή τους οι ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς της Θεσσαλονίκης (Μ. Αναγνωστάκης, Κλ. Κύρου, Π. Θασίτης) με τη διαφορά ότι το ενδιαφέρον των ποιητών αυτών αφορούσε την ήττα των αριστερών δυνάμεων του Εμφυλίου, τα αίτια και τα προβλήματα που προέκυψαν από αυτήν. Όταν όμως στη δεκαετία του 1960 κάνουν την εμφάνισή τους οι πεζογράφοι της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς, που συσπειρώθηκαν γύρω από το περιοδικό *Διαγώνιος*, το κλίμα έχει αλλάξει και υπάρχει μια στροφή σε θέματα της καθημερινής ζωής, είτε κοινωνικά είτε προσωπικά, ακόμα και σε παιδικά τραυματικά βιώματα, απότοκα της Γερμανικής Κατοχής και του Εμφυλίου, που οι πεζογράφοι αυτοί τα αναβιώνουν διά της μνήμης.

Παραθέτω τις επιστολές:

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

Αγαπητέ φίλε

Σ' ευχαριστώ θερμά για την *Αφίσα*, ένα λαμπρό χριστουγενιάτικο δώρο.

Συνεχίζεις επάξια την παράδοση της λιτής και ανθρώπινης πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης μας.

Ευχές για ό,τι καλό για το 1978

Δικός σου / [Υπογραφή]

Αθήνα, 2 Φεβρ. 1978

Σας ευχαριστώ, κύριε Σφυριδη, για την αποστολή του βιβλίου διηγημάτων σας *Η Αφίσα*.

Αν εξαιρέσω ένα-δυο κείμενα, όπως π.χ. «Η Κόρη της Θάλασσας», τα περισσότερα του βιβλίου δεν αντέχουν σε λογοτεχνικά κριτήρια.

Η ελευθεροστομία σας (που δεν έχει το ελαφρυντικό μετουσιώσεώς της σε τέχνη) είναι αποκρουστική. Γιατί αφήνετε να σας επηρεάζει η λάσπη ορισμένων κινηματογραφικών ταινιών; Είμαι βέβαιος ότι μπορείτε να σταθείτε ψηλότερα.

Πιστεύω να συγχωρέστε την ειλικρίνεια της γνώμης μου.

Εγκάρδια / Αλ. Μπάρας

Αθήνα, 30-3-78

Φίλε κ. Σφυρίδη,

Από καιρό έχω πάρει την Αφίσα, μα μόλις τώρα καταφέρνω να σας γράψω, αφού κάπως ανάσανα, στέλνοντας στο τυπογραφείο κάνα-δυο βιβλία μου. Χθες βράδυ διάβασα μονορούφι το βιβλίο σας, με τα τόσο ανθρώπινα διηγήματα. Μου άρεσε ο απλός τρόπος που γράφετε, «απλός» με την έννοια πως ενώ βρίσκεστε μέσα στα πλαίσια της τέχνης του λόγου, ωστόσο αγγίζετε, συνεπαίρνετε θα 'πρεπε να πω, και τη διάθεση του απλού αναγνώστη. Αυτό, άλλωστε, πιστεύω πως είναι τέχνη: με ρεαλιστικό τρόπο να φέρνουμε τα μηνύματά μας κοντά στο λαό.

Δεν μπορώ να ξεχωρίσω κανένα διήγημά σας, γι' αυτό και δε σημειώνω τίτλους διηγημάτων που μου άρεσαν. Γιατί όλα μου άρεσαν. Το κάθε διήγημά σας έχει κάτι δικό του να πει, έχει την αυθεντικότητα της μαρτυρίας, του χρονικού, απ' όπου βγαίνουν ανθρώπινοι χαρακτήρες, σκιαγραφούνται ανθρώπινες σχέσεις, πτυχές της μικρής μας κοινωνίας.

Σας ευχαριστώ, λοιπόν, που μου δώσατε τη χαρά να σας διαβάσω και δε θα ξεχάσω να σας στείλω κάτι δικό μου, ή παλιό ή απ' αυτά που ετοιμάζω.

Μ' εκτίμηση / Γιάννης Π. Γκίκας

Από τα παραπάνω τρία σημειώματα διαπιστώνουμε ότι ο Αναγνωστάκης (1925-2005), με το να εντάσσει τον Σφυρίδη στην «παράδοση της λιτής και ανθρώπινης πεζογραφίας της Θεσσαλονίκης», φαίνεται ότι αποτιμά τον ρεαλισμό που αναφέρεται στα προβλήματα της καθημερινότητας και τη λιτή γραφή ως θετικά στοιχεία. Ο Μπάρας (1906-1990), αισθητιστής, συμβολιστής και λυρικός ποιητής του Μεσοπολέμου, δεν μπορεί να δεχτεί τον ρεαλισμό της Αφίσας, γι' αυτό και ξεχωρίζει ως μοναδικό καλό διήγημα το «Η κόρη της θάλασσας», στο οποίο η γλώσσα του συγγραφέα γίνεται λυρική, ποιητική και συμβολική, συμβατή με τη δική του αισθητική ιδιοσυγκρασία. Ο Γκίκας (1930-2000), γνωστός συγγραφέας (δοκιμιογράφος, λαογράφος, αλλά και διηγηματογράφος), ασπάζεται κι αυτός τη γνώμη του Αναγνωστάκη. Τέλος, ως σημειωθεί, ότι οι εκτιμήσεις του Αναγνωστάκη και του Γκίκας για τον πρωτοεμφανιζόμενο πεζογράφο συνάδουν με τη θετική γνώμη της κριτικής που δημοσιεύθηκε στον ημερήσιο τότε τύπο.¹

Τις επιστολές αυτές, γραμμένες στο διάστημα μεταξύ Δεκεμβρίου του 1977 και Μαρτίου του 1978 (χειρόγραφες του Αναγνωστάκη και του Μπάρα, δακτυλόγραφη του Γκίκας), τις μετέγραψα σε μονοτονικό, χωρίς παρεμβάσεις στη στίξη και την ορθογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τις κριτικές των: Φ. Κλεάνθη, «Όταν η ζωή γίνεται τέχνη. Σεξουαλικοί προβληματισμοί», εφ. Τα Νέα, 4.3.1978· Κ. Μοσχάφ, «Π. Σφυρίδη: Η Αφίσα», εφ. Ριζοσπάστης, 1.4.1978· και Αλ. Ζήρα, «Π. Σφυρίδη: Η Αφίσα», στο ένθετο «Φιλολογική» της εφ. Καθημερινή, 25.5.1978. Και οι τρεις κριτικές αναδημοσιεύονται στον τόμο Περικλής Σφυρίδης, Ο πεζογράφος και η κριτική για το έργο του, εισ.-επιμ. Σ. Σταυρακοπούλου, Αθήνα, «Εστία», 2011, σσ. 101-102.

Σωτηρία Σταυρακοπούλου

Ἄρπαξε να φας, και κλέψε να 'χεις

Η παροιμία είναι μαρτυρημένη σε πολλούς τόπους, και το νόημά της φανερό-αυτό που ίσως δεν έχουμε προσέξει είναι πόσο παλιός και πολύπλευρος είναι στη γλώσσα και στην πράξη ο συνδυασμός του αρπάζω με το κλέβω.

Σημειώνουμε πρώτα πως τα δυο ρήματα είναι συγγενικά, αλλά όχι συνώνυμα. Κλέπτης ἐστὶ κυρίως ὁ λάθρα τι ἀφαιρούμενος· ἄρπαξ δὲ ὁ φανερώς ορίζει ο Σχολιαστής του Αριστοφάνη (Πλούτ. 369 κ.α.), και οι ορισμοί του επιβεβαιώνονται, όταν τον 4ο μ.Χ. αιώνα ο Λιβάνιος σημειώνει ότι ὁ τύραννος οὐδὲν δεῖται κλέπτειν, ἀλλὰ φανερώς ἀρπάζει (Προγ. 7,4,15). Χαρακτηριστικός για τη διαφορά των δύο τρόπων είναι και ο συσχετισμός με τα ζώα: ἔτεροι ὡς λύκοι ἀρπάξουσι και ὡς γαλαὶ κλέπτουσιν... διαβάζουμε για μερικούς ανθρώπους στην Ευαγγελική Προπαρασκευή του Ευσέβιου (6,10,9).

Η αρπακτικότητα του λύκου ἦταν παροιμιακή: ἐτσι ο Πολύβιος ἔγραψε πως νικημένος ο Φίλιππος ο 5ος της Μακεδονίας αναγκάστηκε ... τὸ δὴ λεγόμενον λύκου βίον ζῆν, παρ' ὧν μὲν ἀρπάζων και κλέπτων, τοὺς δ' ἀποβιαζόμενος... (16,24,6)· ἐτσι και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, σ' ἕνα του ποιήμα *Εἰς ἑαυτὸν καυτηριάζει* και ο Θεοῦ περιφρονας ... οἱ και τὸ καλὸν ποιμνιον / ὡσπερ λύκοι βαρεῖς, / ἐπεισπεσόντες, νηλεῶς / ἔρημον ποιμένος / κλέπτουσιν, ἀρπάξουσιν εἰς / πόνον ψυχῆς ἐμῆς (σ. 1297). Παρόμοια, στα Απομνημονεύματα του Ξενοφώντα (2,7,14), ο Σωκράτης διηγείται ἕνα μῦθο, ὅπου οι προβατίνες καταγγέλλουν το σκύλο πως τεμπελιάζει, κι εκείνος απαντά : *Ναὶ μὰ Δί'· ἐγὼ γάρ εἰμι ὁ και ὑμᾶς αὐτὰς σώζων ὡστε μήτε ὑπ' ἀνθρώπων κλέπτεσθαι μήτε ὑπὸ λύκων ἀρπάζεσθαι* – γιατί βέβαια ποτέ δεν ἔλειψαν και οι ζωοκλέφτες!¹

Η πρωιμότερη μαρτυρία είναι του Σόλωνα, που κιόλας τον 6ο π.Χ. αιώνα κατηγορήσε τους δήμου ἡγεμόνας ὅτι ... οὐθ' ἱερῶν κτεάνων οὔτε τι δημοσίων / φειδόμενοι κλέπτουσιν ἐφ' ἀρπαγῇ ἄλλοθεν ἄλλος (ἀπόσπ. 4,12κ.).² Η αρπαγή ἦταν ἀπὸ τον καιρὸ του Αγαμέμνονα ἀδίκημα των κατόχων της εξουσίας, τόσο ὡστε τον καιρὸ του Κικέρωνα, τῆς φιλοπλουτίας ἀκμαζούσης, οι στρατηγοὶ και ἡγεμόνες που κυβερνοῦσαν τις επαρχίες να προτιμοῦν τις αρπαγές, ὡς τοῦ κλέπτειν ἀγενοῦς ὄντος (Πλούταρχ. Σύγκρ. Δημοσθ. και Κικ. 3,3), και ο Λιβάνιος να κατηγορεῖ κάποιον αξιωματούχο ὅτι ...σὺ ἀρπάζων φανερώς κλέπτειν λέγεις, ὅπως σοι τὸ ἀδίκημα μὴ δοκῆ τυραννικόν, κοινωνῆ δέ τινος εὐλαβείας (Επιστ. 59).³ Ὅσο για τιμωρίες, μόνο πολύ αργότερα, στον Κωνσταντῖνο τον Πορφυρογέννητο διαβάζουμε ὅτι Βαλεντινιανὸς ὁ βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων πολλοὺς συγκλητικὸς ἄρχοντας ἐφόνευσε ὡς ἀδικούντας και κλέπτοντας και ἀρπάζοντας (π. αρετ. και κακ. τ. 1,161,10).

Κλοπές και αρπαγές δεν ἔκαναν μόνο οι ἄρχοντες, ἀλλὰ και οι κάθε λογῆς κακομαθημένοι, ... ὁ γὰρ δαπανηρὸς και πολυτελής και λειτουργίας τῆ γαστρὶ λειτουργῶν ἀφορήτους, και κλέπτειν ἀναγκάζεται πολλάκις και τὰ ἑτέρων ἀρπάζειν, και πλεονεκτεῖν και βιάζεσθαι (Ιωάν. Χρυσόστ. τ. 49, 159)· ὅταν ὅμως το κακό γενικεύεται, τότε πραγματικοὶ φταίχτες είναι πάλι οι ἄρχοντες, καθὼς ὀλιγωρία τῶν προεστώτων διαφθείρεται η πολιτεία, τῶν πολλῶν κλεπτόντων, μᾶλλον δὲ ἀρπαζόντων τὰ κοινὰ (Λουκιαν. Φάλαρ. 1,3).

Μοναχὸ του το ζευγάρι “κλέβω και αρπάζω” απαντά πάμπολλες φορές εἴτε διαζευκτικά, ὅπως στον αριστοφανικὸ Πλούτο, ὅπου ο Βλεψίδημος δεν μπορεί να ἐξηγήσει τον ἀπότομο πλουτισμὸ του Χρεμύλου και τον ρωτᾷ μὼν οὐ κέκλοφας,

ἀλλ' ἤρπακας; (372), είτε, πιο συχνά, αθροιστικά, όπως στον Λυσία (κ. Φιλοκρ. 14), στον Ξενοφώντα (Κύρ. παιδ. 5,1,14), στον Ισοκράτη (Παναθ. 141), στον Μάρκο Αυρήλιο (10,13,1), στον Λιβάνιο (Ομιλ. 64,77) και σε πολλούς ακόμα, όχι μόνο παλαιούς αλλά και νεότερους, σαν τον συγγραφέα της Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου, όπου ο στρατηλάτης κατηγορεί τον Δαρείο ότι του έστειλε μήνυμα όχι *ὡσάν εἰς βασιλέα, ἀμὴ ὡς εἰς ἄρπαγα καὶ κλέπτῃν* (έκδ. Γαλαξία, σ. 100).

Ὅπως θα το περιμέναμε, η κλεψιά και η αρπαγή δε λείπουν από τους πολλούς καταλόγους ανθρώπινων εγκλημάτων που με κάποιαν ευκαιρία παραθέτουν στα έργα τους οι ηθικολόγοι. Έτσι, γύρω στα 400 π.Χ. ένας άγνωστός μας συγγραφέας του σώματος των Ιπποκρατικών διαπιστώνει ότι οι αθλητές διδάσκονται *... παρανομέειν κατὰ νόμον, ἀδικέειν δικαίως, ἐξαπατέειν, κλέπτειν, ἀρπάζειν ...*, ώστε αργότερα *... τρέχουσι, παλαιούσι, μάχονται, κλέπτουσι, ἐξαπατώσιν ...* (π. διαίτ. 24). Δεν είναι όμως μόνο οι αθλητές που τους επιτρέπεται το δικαίως ἀδικέειν, αλλά και οι στρατιωτικοί. Είχε μεγάλο δίκιο ο Σωκράτης όταν υποστήριξε ότι *... τὸν στρατηγὸν εἶναι χρὴ (...) καὶ ἐπίβουλον, καὶ φυλακτικὸν καὶ κλέπτῃν καὶ προετικὸν (σπάταλο) καὶ ἄρπαγα καὶ φιλόδωρον καὶ πλεονέκτην ...* (Ξενοφ. Απομν. 3,1,6 · πβ. 4,2,15 και Κύρ. παιδ. 1,6,27).⁴

Διαφορετική είναι η περίπτωση του απόστολου Παύλου, όταν στην επιστολή του προς Κορινθίους ορίζει ότι *... οὔτε πόρνοι οὔτε εἰδωλολάτραι οὔτε μοιχοὶ οὔτε μαλακοὶ οὔτε ἀρσενοκοῖται οὔτε κλέπται οὔτε πλεονέκται, οὐ μέθυσοι, οὐ λοιδοροὶ, οὐχ ἄρπαγες βασιλείαν θεοῦ κληρονομήσουσιν* (1,5,9). Αποφθεγματική η διατύπωση, και συχνά οι χριστιανοί συγγραφείς που ακολούθησαν, ο Μέγας Βασίλειος, ο Κλήμης, ο Επιφάνιος, ο Ωριγένης κ.ά., την παραθέσαν και τη σχολίασαν – ιδιαίτερα συχνά ο πιο αυστηρός, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Ο ίδιος στις πραγματείες, τους λόγους, τις ομιλίες και τις επιστολές του αναφέρεται δεκαπέντε και παραπάνω φορές στο ζευγάρι *κλέπται καὶ λησταί*, πότε για να κρίνει ότι τοῦ κλέπτοντος ὁ ἀρπάζων χείρων (58,525), πότε για να προβλέψει ότι ὁ ἀρπάζων καὶ κλέπτων ἄκαρπος ἔσται (64,721), πότε για να διαπιστώσει ότι το χαίρειν δεν είναι πάντα καλό, καθώς *... καὶ κλέπται χαίρουσι κλέπτοντες (...)* καὶ ὁ πλεονέκτης ἀρπάζων (58,573), πότε για να ορίσει ότι *... οὐκ ἐν τῷ μέτρῳ τῶν ἀρπαζομένων καὶ κλεπτομένων, ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει τοῦ κλέπτοντος τὸ ἀδίκημα ἴσταται* (62,461). Από την άλλη μεριά, όποιος έχει πίστη ακλόνητη δε φοβάται, *... οὐκ εὐλαβεῖται τοὺς κλέπτας, και δε βλέπει με κακό μάτι, ... οὐχ ὑφορᾶται τοὺς ἄρπαγας* (64,17), ακολουθώντας τον Χριστό, που χαίρεται να του αρπάζουν και ευχαριστείται να του κλέβουν ζωποιοῦ δύναμη, όπως έκανε η αἰμορροοῦσα γυνή (60,739).

Κλοπή μὲν χρημάτων ἀνελεύθερον, ἀρπαγή δὲ ἀναίσχυντον διαβάζουμε στους Νόμους του Πλάτωνα (941b), και ένας ποιητής της Νέας Κωμωδίας θυμίσε στους ἀρπαγες και τους κλέφτες ότι ἔστιν Δίκης ὀφθαλμὸς ὃς τὰ πάνθ' ὄρα, και ότι ἔστι καὶ ἐν Αἴδου κρίσις / ἣν ποιήσει θεὸς ὁ πάντων δεσπότης ... (Φιλῆμ. απ. 136 Κ.-Α.). Ὡστόσο, τίποτα δεν εμπόδισε έναν κυρηναϊκό φιλόσοφο, τον Θεόδωρο, να διακηρύξει ότι είναι ανοησία να μιλά κανείς για θεούς: *ῥετο γὰρ μὴ εἶναι θεῖον, καὶ τούτου ἔνεκεν προὔτρεπετο πάντας κλέπτειν, ἐπιπορκεῖν, ἀρπάζειν καὶ μὴ ὑπεραποθνήσκειν πατρίδος* (Επιφάν., Πανάρ. 3,507). Το ποια άποψη υπερίσχυσε, τό τε πάλαι τό τε νῦν, ας το κρίνουν οι υπομονετικοί αναγνώστες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατά τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα, λύκοι που κρύβονται κάτω από προβιές και αρπάζουν είναι και οι σοφιστές, ψυχαγωγοί εὐγλωσσοί, κλέπτοντες μὲν ἀφανῶς διελεγχόμενοι δὲ λησται, αἶρουν ἀγωνιζόμενοι καὶ δόλω καὶ βία ἡμᾶς δὴ τοὺς ἀπερίττους, ὡς ἂν εἴπειν ἀδυνατωτέρους. (Στρωμ. 8,40,3).
2. Το προβληματικό ἐφ' ἀρπαγῆ, που διαστακτικά ο West διόρθωσε σε ἀφαρπαγῆ προεξοφλεῖ το κλέπτειν ὑφαρπάζειν τε του Αριστοφάνη (Θεσμ. 205).
3. Τυραννικά χαρακτηρίζει την κλεψιά και την αρπαγή ο Πλάτωνας στην Πολιτεία (574b): πβλ. την επιστολή του Μ. Βασιλείου, που μαρτυρεῖ ὅτι πολλοῖς συνέτυχον κλέπτταις, ἄρπαξι, τυράννοις (42,4).
4. Ἰδιότυπος εἶναι ὁ κατάλογος στον Ἰωάννη τον Δαμασκηνό, που κατηγορεῖ τοὺς ἐθνικοὺς ὅτι ἐπινόησαν καὶ λατρεύουν θεοὺς ... μοιχοὺς καὶ φονεῖς, ὄργιλους καὶ ζηλωτὰς καὶ θυμαντικοὺς (ατίθασους), πατροκτόνους καὶ ἀδελφοκτόνους, κλέπτας καὶ ἄρπαγας, χλωλοὺς καὶ κυλλοὺς καὶ φαρμακοὺς καὶ μαινομένους ... (Βαρλ. 86).

Φάνης Ι. Κακριδής

Προβληματισμοὶ για τη γραπτή ἀπόδοση της κυπριακῆς ἐλληνικῆς

Οποιοσδήποτε ἔχει εκδώσει ἔργα που να περιέχουν ἔστω καὶ λίγες ἀράδες γραμμένες στην κυπριακὴ ἐλληνικὴ ἔχει ἀναπόφευκτα ἔρθει ἀντιμέτωπος με το πρόβλημα της γραπτῆς ἀπόδοσης της διαλέκτου. Ἡ κυπριακὴ ἐλληνικὴ (ἀπὸ τοῦδε «κυπριακῆ»), ὄντας μια μη επίσημη ποικιλία της νέας ἐλληνικῆς, δεν ἔχει περάσει ἀπὸ τυποποίηση, καὶ οὔτε βεβαίως ἀπὸ συστηματικὴ ὀρθογραφικὴ κωδικοποίηση. Το γεγονός αὐτὸ μὴ μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι δίνει την ἐλευθερία στους συγγραφεῖς να γράφουν στην κυπριακὴ κατὰ το δοκοῦν· ἐντούτοις, αὐτὸ που συμβαίνει στην πραγματικότητα εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ ἔλλειψη κωδικοποίησης του συστήματος γραφῆς της κυπριακῆς γεννᾷ περισσότερα προβλήματα παρά λύσεις, καθὼς ἀφήνει τοὺς γράφοντες σε ἀμηχανία μπροστὰ σε πολλὰ καὶ ποικίλα ζητήματα γραφῆς. Ἐνα ἀπὸ τα ζητήματα αὐτὰ εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση φθόγγων της κυπριακῆς που δεν ὑπάρχουν στην κοινὴ νέα ἐλληνικὴ (στο ἐξῆς «ΚΝΕ»), ὁπῶς τα μεταφρασιακὰ σύμφωνα (τα λεγόμενα «παχέα»).

Για να μπορέσει ὁμως κανεὶς να ἀντιμετωπίσει τα ὅποια προβλήματα γραφῆς της κυπριακῆς, καὶ δη το πολύπλοκο ζήτημα της γραφῆς των μεταφρασιακῶν συμφώνων, θα πρέπει πρῶτα να εφοδιαστῆ με τα κατάλληλα θεωρητικὰ εργαλεῖα που προσφέρει ἡ γλωσσολογικὴ ἐρευνα των συστημάτων γραφῆς. Ξεκινώντας λοιπὸν αὐτὸ το εγχεῖρημα, θα πρέπει πρῶτα να διευκρινιστεῖ τι ἐννοεῖται με τον ὄρο «σύστημα γραφῆς». Ἐνα σύστημα γραφῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνιστώσες: α) το ρεπερτόριο συμβόλων που χρησιμοποιεῖ («αλφάβητο» καὶ ἄλλοι χαρακτήρες) καὶ β) τις ὀρθογραφικὲς συμβάσεις που καθορίζουν τις ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στη γραφὴ καὶ στη γλῶσσα. Ἐπίσης, κάθε σύστημα γραφῆς παρουσιάζει ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καθὼς καὶ συστηματικότητα ὡς προς τὴν ἀντιστοιχία του με τὴ γλῶσσα. Τέλος, ἕνα σύστημα γραφῆς ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ὅπως τυπογραφικούς περιορισμούς, ἐπιδράσεις ἀπὸ ἄλλα συστήματα γραφῆς, εὐκολία ἢ δυσκολία ἐκμάθησης, κοινωνιογλωσσολογικὲς συνθήκες, γλωσσικὴ ποικιλότητα κ.ά.

Θα ἐξετάσουμε τις πιο πάνω ἐννοιες ἐιδικὰ ὡς προς τὴν ἀπόδοση των μεταφρασιακῶν συμφώνων της κυπριακῆς. Ὁ λόγος για τον ὁποῖο ἐξετάζουμε ἐι-

δικά αυτά τα σύμφωνα είναι διότι αποτελούν την κυριότερη διαφορά ανάμεσα στο φωνητικό ρεπερτόριο συμφώνων της κυπριακής σε σχέση με την ΚΝΕ. Κι αυτό διότι η βάση για το σύστημα γραφής της κυπριακής είναι συνήθως το σύστημα γραφής της ΚΝΕ (εκτός από την ηλεκτρονική επικοινωνία όπου χρησιμοποιείται ευρέως το λατινικό αλφάβητο).

Προτού προχωρήσουμε όμως, θα πρέπει να δούμε ποια είναι αυτά τα σύμφωνα της κυπριακής. Τα μεταφατνιακά (ή ακριβέστερα: ουρανοφατνιακά) συριστικά σύμφωνα της κυπριακής χωρίζονται σε τριβόμενα και προστριβόμενα. Τα τριβόμενα μεταφατνιακά είναι: α) το άηχο [ʃ], το οποίο απαντά είτε ως απλό (μονό) [ʃ], όπως π.χ. στη λέξη [mɛ'ʃɛrin] («μαχαίρι»), είτε ως μακρό (διπλό) [ʃ:], όπως π.χ. στη λέξη [ʃ:i:l:ɔs] («σχύλλος»)· και β) το ηχηρό μακρό¹ [z:], όπως π.χ. στη λέξη [mɛxɛ'z:ɛ] («μαχαζιά»). Τα προστριβόμενα μεταφατνιακά είναι: α) το άηχο [ʃ], το οποίο απαντά είτε ως απλό (μονό) [ʃ], όπως π.χ. στη λέξη [fɛ'ʃɛs] («φακές»), είτε ως μακρό (διπλό) και δασύ [ʃʰ:], όπως π.χ. στη λέξη [fɛ'ʃʰ:ɛs] («χτυπήματα»)· και β) το ηχηρό απλό² [ɟ], όπως π.χ. στη λέξη [nɔziz:ɔ] («αγ-γίζω»).

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, μία από τις δύο συνιστώσες ενός συστήματος γραφής είναι και το ρεπερτόριο συμβόλων που χρησιμοποιεί. Για έκδοση έργων στην κυπριακή χρησιμοποιείται ως βάση σχεδόν αποκλειστικά το ελληνικό αλφάβητο χωρίς ξένες προσμίξεις. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις, το ρεπερτόριο συμβόλων για την απόδοση της κυπριακής ταυτίζεται πλήρως με το ελληνικό αλφάβητο. Σε ένα τέτοιο σύστημα γραφής, οι μεταφατνιακοί φθόγγοι, αφού δεν εκπροσωπούνται στο ρεπερτόριο συμβόλων του συστήματος, μπορούν να αποδίδονται χάρη στη δεύτερη συνιστώσα του συστήματος γραφής: τις ορθογραφικές του συμβάσεις. Έτσι υιοθετείται η σύμβαση ότι π.χ. στην ακολουθία <σια> ο συνδυασμός <σι> αποδίδει όχι ένα φατνιακό [s(i)], αλλά ένα μεταφατνιακό [ʃ]: π.χ. <στέριν> = [ʃɛrin]. Αυτή η ορθογραφική σύμβαση ισχύει, εκτός από το <σ>, και για τους χαρακτήρες <τσ>, <τζ>, <ζ>, <ξ> και <ψ>. Ένα πρόβλημα που δημιουργεί όμως μια τέτοια σύμβαση είναι ότι λέξεις όπως <σιωπή> και <σιερώννω> θα διαβαστούν [ʃɔ'pi] και [ʃɛ'ɾɔn:ɔ] αντίστοιχα. Ένα άλλο ανυπέρβλητο πρόβλημα αυτού του συστήματος είναι η απόδοση λέξεων όπως [nduʃ] και [kunu'ʃmes]· σ' αυτό το σύστημα θα πρέπει να αποδοθούν ως <ντουςι> και <κουνουσιμάς> αντίστοιχα – μια λύση που δεν είναι διόλου ικανοποιητική. Επίσης, σ' αυτό το σύστημα, το [ʃɛmifi] θα πρέπει να γραφτεί <σιάμισι>· για να αποφύγουν όμως τα διαδοχικά <ι>, αρκετοί γράφουν <σιάμισιη>, με αποτέλεσμα ένα ουδέτερο ουσιαστικό να λήγει παραδόξως σε <-η>. Διαφαίνεται λοιπόν ότι ένα τέτοιο σύστημα δεν είναι κατάλληλο για την απόδοση της κυπριακής.

Αν θελήσουμε να μην αποκλίνουμε από το αλφάβητο της ΚΝΕ, θα πρέπει να αναζητήσουμε άλλες ορθογραφικές συμβάσεις. Για παράδειγμα, συχνά βλέπουμε να χρησιμοποιείται διπλό <σσ> για την απόδοση του μεταφατνιακού [ʃ]: π.χ. <σσέριν> = [ʃɛrin]. Αυτή όμως η ορθογραφική σύμβαση γεννά το πρόβλημα της απόδοσης του μακρού (διπλού) [ʃ:]· π.χ. η λέξη [ʃ:i:l:ɔs] θα πρέπει να αποδοθεί ως <σσύλλος>; Μια άλλη επιλογή που βλέπουμε να χρησιμοποιείται είναι η χρήση του συνδυασμού <σχ> για να αποδοθεί το [ʃ]: π.χ. <σχέριν> = [ʃɛrin]. Αυτή όμως η σύμβαση θα θέλει τη λέξη <σχέση> να προφέρεται [ʃɛsi]! Τέλος, μια τάση που υπήρχε παλαιότερα ήταν να δηλώνονται οι μεταφατνιακοί φθόγγοι με έ-

ντονα ή κεφαλαία γράμματα: π.χ. <ίσια> ή <ίΣια> = [iʃiɛ].³ Όσο τυπογραφικά απλή κι αν ήταν αυτή η λύση, παρουσιάζει ωστόσο αδυναμίες, αφού σε λέξεις ή φράσεις που πρέπει να τυπωθούν με έντονα ή κεφαλαία γράμματα (π.χ. στους τίτλους ενοτήτων) είναι αδύνατο να αποδοθούν τα μεταφρασιακά σύμφωνα.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι, αν θελήσουμε να αναπαραστήσουμε πιστά τα μεταφρασιακά σύμφωνα της κυπριακής χωρίς να αποκλίνουμε καθόλου από το αλφάβητο της ΚΝΕ, τα αποτελέσματα θα είναι μη ικανοποιητικά. Με τον όρο «απόκλιση» δεν εννοείται η χρήση χαρακτήρων από άλλα αλφάβητα, ούτε η δημιουργία εντελώς νέων χαρακτήρων. Η μικρότερη απόκλιση που μπορεί να γίνει είναι η χρήση διακριτικών πάνω (ή δίπλα) σε συγκεκριμένα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Όντως, διακριτικά χρησιμοποιούν διάφοροι συγγραφείς: π.χ. για τη δήλωση του [j] χρησιμοποιείται το γράμμα σίγμα με διάφορα διακριτικά, ως εξής: <σ̇> (π.χ. Γιαγκουλλής 2009),⁴ <σ̂> (π.χ. Γεωργίου 1990),⁵ <σ̄> (π.χ. Παπαγγέλου 2001),⁶ <σ̆> (Χατζηιωάννου 2002)⁷ και <σ̈> (Ξιούτας 1972).⁸

Η χρήση της αποστρόφου (π.χ. <σ̈>) είναι η τυπογραφικά πιο απλή λύση, καθώς δεν χρειάζεται να συνδυαστούν χαρακτήρες με διακριτικά. Παρόλα αυτά, η χρήση της αποστρόφου διακόπτει την οπτική συνοχή της λέξης: π.χ. <εκκλησ̈ία>. Επίσης, όταν πραγματικά χρειάζεται απόστροφος μετά από μεταφρασιακό σύμφωνο, τότε δημιουργείται συνωστισμός χαρακτήρων: π.χ. <τς̈ εγώ>. Επομένως η χρήση της αποστρόφου δεν είναι η ιδανική λύση.

Όσες δυσκολίες κι αν παρουσιάζει η τυπογραφική απόδοσή τους, διαφαίνεται εντέλει ότι η χρήση συνδυαστικών διακριτικών (π.χ. <σ̇>) είναι η καλύτερη λύση.⁹ Έτσι το ρεπερτόριο συμβόλων της κυπριακής μπορεί να εμπλουτιστεί με συγκεκριμένα γραφήματα, τα οποία από μόνα τους ή σε συνδυασμό με άλλα μπορούν να αποδώσουν τα μεταφρασιακά σύμφωνα που περιγράφηκαν πιο πάνω: [j] → <σ̇> [j:] → <σ̇σ̇> [z:] → <ζ̇> [tʃ] → <τς̇> [tʃʰ:] → <τς̇ʰ> [nɔz] → <ντς̇>. Επιπλέον χρησιμοποιούνται τα γραφήματα <ξ̇> και <ψ̇> για να αποδοθούν τα συμφωνικά συμπλέγματα [kʃ] και [pʃ] αντίστοιχα. Τέλος, χρησιμοποιείται το <ξ̇> ως αλλόγραφο του γραφήματος <σ̇> στο τέλος λέξης.

Ένα τέτοιο σύστημα γραφής σέβεται σε μεγάλο βαθμό τη φωνητική των μεταφρασιακών συμφώνων. Άλλα συστήματα γραφής δίνουν περισσότερη έμφαση στην φωνολογία και ετυμολογία, καθώς έχουν ξεχωριστά σύμβολα για μεταφρασιακά σύμφωνα που προέρχονται από φατιακά σύμφωνα (π.χ. <ίσια>) ή από ραχιαία σύμφωνα (π.χ. <χ̇έριν>). Για παράδειγμα, στον Παπαγγέλου (2001) ο ήχος [j] αποδίδεται ως <σ̇> και <χ̇>· το [tʃ] αποδίδεται ως <τς̇> και <χ̇>· το [nɔz] αποδίδεται ως <ντς̇> και <γ̇γ̇> κτλ. Το σύστημα αυτό μπορεί να σέβεται τη φωνολογία/ετυμολογία, αλλά είναι πιο δύσκολο να το μάθει ο χρήστης καθώς είναι πιο περίπλοκο. Εξάλλου σχετική έρευνα για τη γραφή της κυπριακής κατέδειξε ότι οι φυσικοί ομιλητές της κυπριακής χρησιμοποιούσαν τους χαρακτήρες <χ̇>, <χ̇> και <γ̇> σε πολύ χαμηλά ποσοστά (2% κατά μέσο όρο).¹⁰

Παρόλο που για την απόδοση των μεταφρασιακών συμφώνων η πιστή αντιπροσώπηση της φωνολογίας/ετυμολογίας φαίνεται να μην είναι η πιο οικονομική λύση, αυτό δεν σημαίνει ότι το σύστημα αυτό θα πρέπει να είναι και απολύτως φωνητικό. Σε ένα απολύτως φωνητικό σύστημα, ο άηχος φθόγγος [tʃ] θα πρέπει να αποδίδεται με γραφήματα που συνήθως αντιπροσωπεύουν άηχους φθόγγους: έτσι η επιλογή <τς̇> για να αποδίδει το άηχο [tʃ] είναι φωνητικά

ανακριβής. Ο Γιαγκουλλής (2012)¹¹ εντοπίζει αυτό το πρόβλημα, και αποδίδει το [tʃ] ως (τῷ): π.χ. <τῷαιρός>. Αυτή όμως η επιλογή του δεν του επιτρέπει να ξεχωρίσει γραπτώς τις [fe'ʃɛs] «φακές» από τις [fe'ʃʰɛs] «χτυπήματα»· και στις δύο περιπτώσεις θα έγραφε <φατῶές>.

Οι Κουτσούγερα & Γεωργίου,¹² οι οποίοι προτείνουν επίσης ένα άκρως φωνητικό σύστημα γραφής, καταφέρνουν να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στο απλό [tʃ] και το μακρό [ʃʰ:] αποδίδοντας το πρώτο ως (τῷ), ενώ το δεύτερο με ένα επιπλέον σημείο (εκείνο της μακρότητας), ήτοι <τῷ̇>. Παρόλο που αυτή η επιλογή αναπαριστά με μεγάλη φωνητική ακρίβεια τη διάκριση [tʃ] vs. [ʃʰ:], δεν είναι εντούτοις μια τέλεια λύση, διότι ο συνωστισμός διακριτικών προκαλεί προβλήματα ανάγνωσης, τυπογραφικής παραγωγής και εκμάθησης. Το κυριότερο, όμως, έρχεται σε αντίθεση με το οπτικό ἴνδαγμα λέξεων (όπως το <τῷαι>), οι οποίες εδώ και δεκαετίες εμφανίζονται σε εκδόσεις, στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο, στο διαδίκτυο κτλ. γραμμένες με ταυ-ζήτα (ασχέτως αν παίρνουν διακριτικό ή όχι). Έτσι η διάκριση [tʃ] vs. [ʃʰ:] μπορεί να αποδίδεται συμβατικά ως <τῷ> vs. <τῷ̇>. Η γραφή εξάλλου είναι μια σύμβαση: π.χ. και στο σύστημα γραφής της Γερμανικής χρησιμοποιείται το <tz> για να αποδώσει συμβατικά τον άηχο φθόγγο [ts].

Από την εξέταση λοιπόν μίας μόνο πτυχής του συστήματος γραφής της κυπριακής, του θέματος της απόδοσης των μεταφαινιακών συμφώνων, διαφάνηκε πόσοι πολλοί, διαφορετικοί, σύνθετοι – και ως ένα σημείο αντιφατικοί μεταξύ τους – παράγοντες παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση ενός λειτουργικού συστήματος γραφής της διαλέκτου. Αν κανείς επεκτείνει την έρευνα και σε άλλες πτυχές του συστήματος γραφής της κυπριακής, όπως π.χ. στην απόδοση της συνίζησης, θα αντιμετωπίσει και πάλι μια πολύπλοκη πρόκληση, η οποία μπορεί και να απαιτεί διαφορετική ιεράρχηση των παραγόντων που μπορεί να παίζουν ρόλο. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι διάφορες πτυχές του συστήματος γραφής της διαλέκτου μπορούν να αντιμετωπιστούν επαρκώς με τα μεθοδολογικά εργαλεία που προσφέρει η γλωσσολογική έρευνα των συστημάτων γραφής, όπως εκτέθησαν και στο άρθρο αυτό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το [z:] είναι εγγενώς μακρό στην κυπριακή.
2. Το [ʃz] δεν υπάρχει ως μακρό στην κυπριακή, ενώ συνοδεύεται πάντα από το ἔρρινο [n], δηλαδή εμφανίζεται ως [nʃz].
3. Σίμος Μενάρδος, «Φωνητική της διαλέκτου των σημερινών Κυπρίων», Αθηνά 6 (1884) 145-173.
4. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Θησαυρός κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία ³2009.
5. Ηλίας Γεωργίου, *Γελόκλαμαν*, Λευκωσία, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, 1990.
6. Ρόης Παπαγγέλου, *Το κυπριακό ιδίωμα: μέγα κυπρο-ελληνο-αγγλικό (και με λατινική ορολογία) λεξικό: ερμηνευτικό-ετυμολογικό-προφοράς-ορθής γραφής*, Αθήνα, Ιωλκός, 2001.
7. Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Περί των εν τη μεσαιωνική και νεωτέρω κυπριακή ξένων γλωσσικών στοιχείων*, Λευκωσία, Επιφανίου, ³2002.
8. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Το κυπριακό ιδίωμα*, επιμ. Νικόλαος Ξιούτας, Κύπρος ²1972.
9. Δεν αναλύουμε εδώ τη χρήση του «υφέν» για την απόδοση της συνίζησης: π.χ. <γῷα>, <γῷα>, <γῷα> κτλ.
10. Σπύρος Αρμιοστή, Μαριάννα Κατσογιάννου, Κυριακή Χριστοδούλου, Χαράλαμπος Θεμιστοκλέους, «Τάσεις των Κυπρίων ως προς τη γραπτή απόδοση των μεταφαινιακών συμφώνων της κυπριακής», στο Ζ. Γαβριηλίδου, Α. Ευθυμίου, Ε. Θωμαδάκη, Π. Καμπάκη-Βουγιουκλή (επιμ.), *Selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2012, σσ. 663-678.

11. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Cyprus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων*, τ. Στ'1 (Ποιητάρικα ερωτικά τραγούδια από φυλλάδες: Δίστιχα, ολιγόστιχα και πολύστιχα), Λευκωσία 2012.

12. Photini Coutsougera, Giorgos V. Georgiou, «An Orthographic System for Cypriot Greek», *Proceedings of the XXX Colloque International de Linguistique Fonctionnelle*, Paris, L'Harmattan (υπό έκδοση).

Σπύρος Αρμოსτή

Β' Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Κυπρίων ποιητάρηδων κ.ά.

Η βιβλιογραφία αυτή αποτελεί συνέχεια της «Συμπληρωματικής Βιβλιογραφίας Κυπρίων ποιητάρηδων», που φιλοξενήθηκε στα *Μικροφιλολογικά* 31 (Ανοιξη 2012) 58-59. Οι φυλλάδες υπ' αρ. 2 και 5 μού παραχωρήθηκαν ευγενώς από τον κ. Ελλάδιο Χανδριώτη, τον οποίο και ευχαριστώ. Η σημασία του έργου υπ' αρ. 6 είναι σημαντική, γιατί ρίχνει φως στην κάθιστο, αφενός, του Ευ. Παντόπουλου (1860-1913)¹ στην Κύπρο και μας αποκαλύπτει, αφετέρου, τη δραστηριότητα του λόγιου κληρικού Ιω. Μακρούλη στην Κύπρο ως βιβλιοπώλη-χαρτοπώλη.

I. Αζίνος, Χαράλαμπος Μιχαήλ (Φιλούσα) (1905-1979) - Γρίβας, Ανάστασης I. (Επισκοπή Πάφου) (1889-1961)

ΠΡΩΤΟΦΑΝΕΣ ΚΑΚΟΥΡΓΗΜΑ / ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟΝ / Ο ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΣΕΡΚΗ / Υπό της Γυναίκός του / ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / και της θυγατρός του / ΔΕΣΠΟΙΝΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ / Εκ του χωρίου Δρηδιάς / επαρχίας Πάφου. / Συμβάς την 21 Οκτωβρίου 1935. / Και η σύλληψις των δυο / κακούργων Γυναικών. / 1935. / Ποίημα υπό / Χ. Μ. ΑΖΙΝΟΥ ΚΑΙ Α. ΓΡΙΒΑ / Τύποις Χρ. Αθανασίου, Λεμεσός.

II. Γεωργίου, Κώστας (Τύμπου)

ΝΕΩΤΕΡΑ / ΘΕΑΤΡΙΚΑ / Τραγούδια. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Τριτόμπα - Τι να σου κάνει το / κρασί. - Η γυναίκα έχει πάντα καρναβάλι. - Ένα φίλι / στο στόμα. - Μη ζητάς φιλιά. - Σαν μεθύ. - Δος σου δυο / φιλιά κι' ας ψεύτικα. - Μια νύχτα μόνο ν' αγαπάς. / - Καμιά δεν αγαπάει. - Δεν σε πιστεύω ότι κι' αν λες. - / Τούλα. - Ψέματα. / ΕΚΔΟΤΗΣ / ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / 1934 / ΤΥΠ. Κ. ΚΥΡΟΥ-ΔΕΥΚΩΣΙΑ.

III. Κούβαρος, Νικόλαος Λαμπριανού (Λιοπέτρι) (1899-1981)

ΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΔΥΣΤΥΧΗΜΑ / ΤΩΝ ΔΥΟ ΑΠΟΘΡΑΚΩΘΕΝΤΩΝ / ΕΛΕΝΗΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΑΛΛΟΥΣ / θυγατέρων του Παπά Παντελή / Παπά Χαράλαμπους / Εκ του χωρίου Σωτήρας / ΓΕΝΟΜΕΝΟΝ ΤΗΝ 5 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ / ΒΑΡΩΣΙΑ - ΚΥΠΡΟΥ / Τύποις «Νέας Σαλαμίνας» Βαρώσια.

IV. Νικολάου, Αριστοτέλης (Κ. Πύργος) (1898-1987)

ΤΑ ΝΕΑ ΘΑΥΜΑΤΑ / ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΥΚΚΟΥ / ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΑ / Στας 10 Ιουλίου 1939 / Η απώλεια της Χρυσταλλούς Μελή / εις ηλικίαν 18 μηνών και ο τουρκισμός της το 1922 / Ο γάμος της μετά του πλουσίου Αλή / Τα βάσανα στην γένναν της και η εμ- / φάνισις της Παναγίας στον ύπνον της / και ο επαναχριστιανισμός της. / ΠΟΙΗΜΑ / ΥΠΟ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / Εκ Πύργου Τυλλυριάς / Τρίτη έκδοσις / 1939 / Τύποις: Χρ. Γ. Σταυρινίδη - Λευκωσία Λήδρας 144.

ΤΡΑΓΟΥΔΙ / ΤΟΥ ΓΙΑΛΛΟΥΡΚΟΥ / Εκ του χωρίου Τσάδα / (Επαρχία Πάφου) / Τραγωδία γενομένη τω 1891 / ΥΠΟ ΠΟΙΗΤΟΥ / ΤΖΙΑΠΟΥΡΑ / ΕΚΔΟΤΗΣ / ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / Εκ Πύργου Τηλλυριάς / 1934 / ΤΥΠ. Κ. ΚΥΡΟΥ - ΔΕΥΚΩΣΙΑ.²

V. Παντόπουλος, Ευάγγελος (Αθήνα) (1860-1913)

Η Μαρουλιώ και η Νύφη της Κούλουρης.³ Κωμωδία πρωτότυπος μετ' ασμάτων υπό

Ευαγγέλου Παντοπούλου. Βιβλιοπωλείον και Χαρτοπωλείον Ιωάννου Μακούλη, Εν Λάρνακι 1898, σσ. 16.

VI. Σοφόκλη, Αγγελής (Χάρτζια) (1924-1974)⁴

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΕΡΩΤΙΚΑ / ΔΙΣΤΙΧΑ ΚΑΙ ΤΕΤΡΑΣΤΙΧΑ / Συνταχθέν υπό / ΑΓΓΕΛΗ ΣΟΦΟΚΛΗ / εκ Χάρτζιας Κυρηνείας. / Εκτύπωσις «ΤΟΜΑΖΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ» Τηλ. 52542, Κυρήνεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Γ. Κατσούρης (*Το θέατρο στην Κύπρο, Α΄, 1860-1939*, Λευκωσία 2005, σσ. 113 και 114) αναφέρεται στον Σπ. Παντόπουλο, που, το Νοέμβριο του 1900, διηύθυνε μαζί με τον Α. Κοντόπουλο, τον Ελληνικό Δραματικό και Κωμειδουλιακό Θίασο Δίνουσος. Θα πρέπει να διερευνηθεί αν υπήρχε όντως τέτοιο όνομα ή αν πρόκειται για τον Ευ. Παντόπουλο.

2. Βλ. φυλλάδα με τίτλο: «ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΝ / ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΗ ΠΑΛΛΟΥΡΗ / εκ του χωρίου Τσάδα / ΥΠΟ / ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Μ. ΤΖΑΠΟΥΡΑ / Εκ του χωρίου Κριτουτέρας / ΕΝ ΛΕΥΚΩΣΙΑ (ΚΥΠΡΟΥ) / ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ο «ΕΥΑΓΟΡΑΣ» / Α. Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ / 1893».

3. Το κωμειδύλλιο αυτό πρωτοπαίχτηκε στις 16.9.1895 στο θέατρο Τσάχα στην Αθήνα.

4. Επάγγελμα σοφέρ και λαουτάρης. Γιος του επίσης ποιητάρη Σοφοκλή Χριστοφόρου, που έδρασε περί το 1901. Αγνωσμένος από τις 20.7.1974.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Η ποίηση του Γεωργίου Α. Μαρκίδη.

Οι δεσμεύσεις της μετρικής και η απελευθέρωση της φαντασίας

Ανάμεσα στα κείμενα που δημοσιεύτηκαν με θέμα την Κύπρο σε ελλαδικά περιοδικά των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, ξεχωρίζει το ποίημα «Κύπρος» του Στέφανου Μαρτζώκη στην *Πινακοθήκη* (αρ. 39, 1904). Αν όχι όλα, τα περισσότερα από τα υπόλοιπα, δημοσιευμένα στη *Σαββατιαίαν Επιθεώρησιν* (τχ. 38, 1878) στην *Αθηναΐδα* (τχ. 15, 1878) και αργότερα στα *Παναθηναία* του Κίμωνα Μιχαηλίδη, αποτελούν περιγραφές της νήσου, με ιστορικά, γεωγραφικά και λαογραφικά στοιχεία· ιδίως εκείνα του 19ου αιώνα, με την τότε εξωτική αντίληψη των τόπων της Ανατολής, γράφτηκαν από αυτοσχέδιους δημοσιογράφους και λογίους, επικεντρωμένα στην εκχώρηση της διοίκησης της Κύπρου στους Άγγλους, βάσει της Συνθήκης του 1878. Εκχώρηση μάλιστα που σε μια εποχή επέκτασης της αποικιοκρατικής πολιτικής του Λονδίνου (σε λίγα χρόνια θα ακολουθούσε ο κανονιοβολισμός της Αλεξάνδρειας και η διάλυση του κινήματος του Οράμπι), ο ανώνυμος συντάκτης της *Αθηναΐδος* την έβλεπε ως ευκαιρία εκσυγχρονισμού της νήσου μετά την οθωμανική διοίκηση.¹ Ασφαλώς, το ποίημα του Μαρτζώκη έχει και άλλες φορές προσεχθεί από μελετητές της κυπριακής λογοτεχνίας, όπως επίσης έχει επισημανθεί ότι ο Ζακυνθινός ποιητής το είχε αφιερώσει «στο φίλο Γεώργιο Μαρκίδη».² Για τον Γ. Μαρκίδη (1882-1970) δεν χρειάζεται, νομίζω, να επαναλάβω στοιχεία ήδη πολύ γνωστά για τη ζωή και την πατριωτική δράση του, που καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα τόσο στη Λευκωσία όσο και στην Πάφο όπου κατέφυγε διωγμένος από τους Άγγλους μετά τη συμμετοχή του στα γεγονότα του 1931.³ Ως λόγιος, ασχολούμενος αδιάλειπτα με τα γράμματα, έχοντας γράψει ποιήματα αλλά και πεζά,⁴ ταυτίστηκε από τους περισσότερους Κύπριους γραμματολόγους και μελετητές με τον ρόλο του άδολου και ίσως εμμανούς υποστηρικτή του έργου του Δημήτρη Λιπέρτη.⁵ Πράγμα κατ' αρχάς όχι αστήρικτο, καθώς προλόγισε τους δυο από τους τέσσερις τόμους των *Τζυμπριώτικων τραουδικιών* (1923, 1934), ενώ έγραφε ένα Επίμετρο στον δεύτερο τόμο της σειράς (1930), με Πρόλογο του Κωστή Παλαμά, και αρκετά ακόμα σύντομα κριτικά άρθρα, θεωρώντας σταθερά ότι ο Λιπέρτης γράφει στην «πραγματικήν, γνησίαν και ανόθευτον κυπριακήν διάλεκτον».⁶

Το θέμα μου όμως δεν είναι ο Λιπέρτης και η λογία ή μη ανάπλαση της λαϊκής λαλιάς στα ώριμα ποιήματά του, το αν είναι ένας καθαρολόγος της ιδιωματικής ποίησης, όπως τον μέμφθησαν,⁷ σε σύγκριση με τον Βασίλη Μιχαηλίδη. Είναι ένα ερώτημα που η διαιώνισή του δεν ξέρω αν έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα σε μια κοινωνία, όπως η κυπριακή, που δεν είναι κλειστή εδώ και δεκαετίες και κατά συνέπεια δεν έχει τις πηγαιές δυνάμεις να αναπαραγάγει πλέον αυτούσια μια λογοτεχνία που άλλοτε αντλούσε γλωσσικά και ηθικά από τις κλειστές, αρχαϊκές κοινότητες του νησιού. Θέμα μου είναι ο Γεώργιος Μαρκίδης και η δική του ποίηση. Ο Μαρκίδης, όσο κι αν αναμείχθηκε ενεργά στην ερμηνευτική «διένεξη» Μιχαηλίδη-Λιπέρτη υπερασπιζόμενος τον δεύτερο, ασφαλώς και δεν ήταν μια τυχαία προσωπικότητα. Πολυδιασπασμένος με τη δράση του πολιτικού, του νομικού και εν γένει του δημόσιου προσώπου σε μια εκτεταμένη και πολλαπλά κρίσιμη χρονική περίοδο, δεν εξελίχθηκε σημαντικά ως ποιητής. Αλλά σύμφωνα με τα όσα έγραψε, τόσο τα νεανικά και άγνωστα όσο και τα όψιμά του και γνωστότερα,⁸ ίσως με άλλες συνθήκες θα μπορούσε να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα μεταβατική περίπτωση της παραδοσιακής κυπριακής ποίησης. Κάτι ανάλογο (τηρουμένων βέβαια των αναλογιών) με την περίπτωση του Μ. Μαλακάση, στο έργο του οποίου μπορεί κάποιος να διακρίνει καθαρά την κατεύθυνση της γλώσσας και των θεμάτων προς έναν προθάλαμο του μοντέρνου στην ποίηση,⁹ έστω και αν μορφικά και τεχνολογικά συνεχίζουν να τηρούνται τα παραδεδομένα της τέχνης του Παλαμά.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ο Γ. Μαρκίδης γνώρισε τον Στ. Μαρτζώκη και πώς, πολύ νεαρός ακόμα, έφτασε να ανήκει στον στενό φιλικό κύκλο του Ζακύνθου, έτσι ώστε να γράφει γι' αυτόν και να του αφιερώσει το ποίημα της «Κύπρου». Το πιθανότερο είναι ότι ο Μαρκίδης ήρθε στην Αθήνα για να σπουδάσει νομικά το 1900,¹⁰ τρία δηλαδή χρόνια μετά την πολεμική ήττα του '97, σε μια εποχή μεγάλης σύγχυσης, πολιτικής αστάθειας, άκρας εσωστρέφειας και πενίας. Ακριβώς το 1897 ήρθε από τη Ζάκυνθο και ο Μαρτζώκης, γνωστός ήδη στους φιλολογικούς κύκλους από δημοσιεύσεις ποιημάτων και μεταφράσεων του σε επτανησιακά και αθηναϊκά περιοδικά, προσπαθώντας να ξεφύγει από συνεχείς προσωπικές και οικονομικές ατυχίες που έκαναν αδύνατη για την παραμονή του στο νησί. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στη γύρω από τον Μαρτζώκη παρέα, που σύχναζε κυρίως στο καφενείο «Νέον Κέντρον», υπήρχαν και άλλοι λογοτέχνες κυπριακής καταγωγής, όπως ο Ν. Λαπαθιώτης και ο Β. Ζήνων,¹¹ νομίζω όμως ότι ο Μαρτζώκης, στο όψιμο έργο του οποίου διασταυρώθηκε η ιταλική ρομαντική παράδοση του Ιωσήφ Καρντούτσι και του Γζ. Λεοπάρντι με την ήδη πνέουσα τα λίσθια παράδοση της Αθηναϊκής Σχολής, υπήρξε δάσκαλος της ποίησης για τον Μαρκίδη. Τουλάχιστον δάσκαλος σε ό,τι αφορά τα νεανικά του ποιήματα, τα οποία δημοσίευσε το 1904 και το 1905 με την υποστήριξη και τη μεσολάβηση του Μαρτζώκη σ' ένα από τα πιο αξιόπρόσεκτα ως προς την αισθητική του περιοδικά των αρχών του 20ού αιώνα, την Πινακοθήκη του Δ. Ι. Καλογερόπουλου. Από τα χρόνια εκείνα φαίνεται ότι τον Μαρκίδη τον προσέλευσαν στην ποίηση ορισμένα στοιχεία από τα οποία δεν αποσυνδέθηκε: ένα από αυτά είναι η επιλογή του τετράστιχου,¹² ένα άλλο είναι η εναλλαγή μέσα στο ίδιο ποίημα του ερωτικού οράματος ζωής και θανάτου, που μάλιστα σε ορισμένα από τα μετά το 1920 ποιήματά του υπόκειται σε μια διαδικασία ταύτισης ή μεταμόρφωσης, αφού το ερωτικό πάθος και η διάψευσή του δανείζονται εικόνες και χαρακτηριστικά του φυσικού κόσμου. Και ένα συναφές με αυτά είναι ο αισθησιασμός της ποίησής του, που από λανθάνων γίνεται ολόενα και πιο έκδηλος και κρουστός μετά την επιστροφή του στην Κύπρο και τη συνάφειά του με τον λαϊκό λόγο:

Για δεσ τηνε τή γέρικη και πέρα χαρουπιά,/ που στον πυκνό τον ίσκιο της σ' είχα πρωταγκαλιάσει,/ και τόσες φιληθήκαμε φορές. Α! Τώρα πια/ κείνες οι μέρες έχουνε παντοτινά περάσει // Βαθιά σχισμάδ' αυλάκωσε του δέντρου τον κορμό./ Μοιάζ' η σχισμάδα την πληγή που χάρισες σ' εμένα,/ και μοιάζει λες τα χείλη σου σχιστά στο σαρκασμό,/ στο σαρκασμό για τα παλιά, που τα 'χεις ξεχασμένα.¹³

9. Α. Ζήρας, «Ο Μαλακάσης προάγγελος της νέας ποίησης», *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας για τον Μιλτιάδη Μαλακάση* (2011), σ. 17-21.
10. Βλ. ό.π., σημ. 3. Ο Α. Κουδουνάρης αναφέρει ότι αποφοίτησε το 1907.
11. Δ. Λαμπίρης, «Παλαιά φιλολογικά ημέρα. Αναμνήσεις και ανέκδοτα», *Πρωία*, Νοέμβρ. 1927-Φεβρ. 1928.
12. Βλ. λ.χ. το ανάτυπο των «Τετράστιχων» που δημοσίευσε λίγο προτού πεθάνει, το 1969, στη *Φιλολογική Κύπρο*.
13. «Και μοιάζει λες τα χείλη σου...», *Πάφος*, Α', τχ. 7 (1935), σ.198.
14. «Στίχου», *Πινακοθήκη* 59 (1906).
15. *Πινακοθήκη* 56 (1905).
16. Υπήρξε από νεαρός ακόμα φοιτητής ταγμένος στον δημοτικισμό. Βλ. την παρουσία και τη συμμετοχή του στις εορτές για τα Πενητάχρονα του Δημοτικισμού, που οργάνωσε το περιοδικό *Πάφος*. *Σχετικά*, *Νέα Εστία* 315 (1.2.1940) 198.

Αλέξης Ζήρας

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις, σχόλια

I. Βιβλιογραφικό συμπλήρωμα στην επανέκδοση των *Σουτσειών*. Ο Αλέξης Πολίτης – τον ευχαριστώ θερμά κι από εδώ – μου επισήμανε μια σοβαρή βιβλιογραφική παράλειψη στην «Εισαγωγή» μου που συνοδεύει την πρόσφατη επανέκδοση των *Σουτσειών* και της *Νέας Σχολής του γραφομένου λόγου* (Κωνσταντίνος Ασώπιος, *Τα Σούτσεια*. Φιλολογική επιμ. Λάμπρος Βαρελάς, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2013). Πρόκειται για τη σύντομη αλλά χρησιμότετη μελέτη της Καλλιόπης Πολέμη, «*Τα Σούτσεια*. Βιβλιογραφική συμβολή», δημοσιευμένη στο περ. *Ο Εραμιστής* 18 (1986) 137-148. Το βιβλιογραφικά αφανές αυτό μελέτημα (καμία εργασία σχετική με τη διαμάχη ύστερα από το 1986 δεν την καταγράφει) επιβεβαιώνει ότι τα *Σούτσεια* είναι έργο του Κ. Ασώπιου, γιατί στο αρχείο του στην Εθνική Βιβλιοθήκη (το οποίο είχε δει ο Στέφανος Μπέτης στη διατριβή του *Φιλητάς και Ασώπιος. Οι δάσκαλοι του Γένους*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1991, χωρίς όμως να αναφέρει κάτι σχετικό) σώζονται τυπογραφικά δοκίμια με αυτόγραφες διορθώσεις του Ασώπιου. Σώζεται επίσης κατάλογος προσώπων στους οποίους ο ίδιος ο Ασώπιος απέστειλε αντίτυπα του έργου, ενώ και σε αρκετές επιστολές από την αλληλογραφία του αναφέρεται στα *Σούτσεια* ως δικό τους έργο. Στην ίδια μελέτη η Πολέμη καταγράφει και δημοσιεύματα σε εφημερίδες της εποχής σχετικά με τη διαμάχη Ασώπιου - Σούτσου. Α. Β.

II. Στη μελέτη της Δήμητρας Γιανναρά «*Η Γυφτοπούλα του Παπαδιαμάντη και η Zingarella του μεταφραστή του: η διττή ιδεολογική εκτέλεση μιας ιστορικής σύλληψης*», *Νέα Εστία* 1858 (Ιούν. 2013) 238-257, θα πρέπει να προστεθεί στη βιβλιογραφία της η προηγούμενη ομόθεμη εργασία του νεοελληνιστή στο Μπάρι της Ιταλίας, Michele Salamina «*Η Γυφτοπούλα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στην ιταλική μετάφραση του Αγγελίου Γιαννόπουλου Ηπειρώτη*», η οποία είχε δημοσιευτεί στα *Μικροφιλολογικά* 32 (Φθινόπωρο 2012) 11-19. Α. Β.

III. Η «Κιουλσαπά» του Β. Μιχαηλίδη. Από πού ψάρεψε ο Β. Μιχαηλίδης τη λέξη «Κιουλσαπά» και γιατί επέλεξε μια τέτοια προσφώνηση για την ηρωίδα του στη δημοφιλή ποιητική του σύνθεση «*Η Χιώτισσα εν Λεμεσώ κατά το 1821*»; Η λ. Κιούλσαπα ή Κιουλσαπά, δηλ. Γκιουλσαμπα/Γκιουλσαμπά, φαίνεται σύνθετη από τις τουρκικές λέξεις *gül* (ρόδο, τριαντάφυλλο) + *sabah* (πρωί) και σημαίνει πρωινό ρόδο· ή από το *gül* + *σαμπά* (αύρα που πνέει από την ανατολή), δηλ. αύρα ή ευωδιά του ρόδου (ευχαριστώ τον καθηγητή Γ. Κεχαγιόγλου για τις υποδείξεις του). Ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, όμως, στην τέταρτη έκδοση του *Θησαυρού κυπριακής διαλέκτου* (υπό έκδοση) δίνει διαφορετική ετυμολογία:

Ένα τρίτο είναι ο σωστός και σταθερός χειρισμός της δημοτικής, σε μια εποχή που ακόμα δεν είχε κερδηθεί η ισορροπία της γλώσσας από τους συγγραφείς και τους λογίους, όχι στην Κύπρο αλλά στον ίδιο τον ελλαδικό χώρο. Με το ακόμα πιο εντυπωσιακό στοιχείο του ότι, ακόμα και στα νεανικά του πεισιθάνατα ποιήματα, με τις σκιές και τα φάσματα, τα γραμμένα αναμφισβήτητα κάτω από την επίδραση των Επτανησίων και της Αθηναϊκής Σχολής, ο Μαρκίδης κατορθώνει και δημιουργεί τις λιγότερο πομπώδεις και μελοδραματικές εικόνες, με μια αξιοπρόσεκτη λιτότητα, με τη μικρότερη δυνατή διόγκωση του λυρικού συναισθήματος, αλλά με μια αίσθηση πλαστικότητας και ρυθμού:

*Φιλά ο ήλιος τες κορφές· απ' άντικυρ γλιστρήσαν/ και σβύσαν όλες οι σκιές θλιμμένες
μακρούα,/ μαζί τους φεύγει κι η ψυχή της κόρης σαν εγγίσαν/ στα χείλη της τα χείλη του·
λες κι ήτανε σκιά¹⁴*

*Από τρομαγμένους ύπνους σαν ξυπνώ στην κάμαρά μου/ που λιπόθυμες χλωμάδες
στέλνει φως αντικυρνού,/ θαρρώ στις γωνιάς τους ίσκιους σ' αντικυρζώ εμπροστά μου/
και το χέρι μου σ' απλώνω πλην αδράχνω το κενό/ αχ πως πέθανες ξεχνώ [...]¹⁵*

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Μαρκίδης, μετά από μια περίοδο ποιητικής αργίας που αντιστοιχεί στα χρόνια των ευρωπαϊκών σπουδών του, όταν έρχεται στην Κύπρο το 1911, χωρίς να έχει πάψει να δέχεται τη μορφολογία και τη σφιχτή στιχουργική δομή της ποιητικής παράδοσης στην οποία θήτευσε νεαρός, όταν ήταν κοντά στον Μαρτζώκη, αλλάζει στάση αποδεσμεύοντας την ως τότε συγκρατημένη σχέση της ιδιοσυγκρασίας του με τα θέματα που τον συγκινούν. Δεν ξέρω αν συνέβαλε σε αυτό η διά βίου φιλική σχέση του με τον Δ. Λιπέρτη – πράγμα για το οποίο μάλλον αμφιβάλλω – γιατί από την άποψη της γλώσσας της ποίησης, έτσι όπως ήταν εξοικειωμένος πρώιμα με τη δημοτική,¹⁶ δεν χρειάστηκε να ακολουθήσει τη ριζική και ίσως στρατηγικού σχεδιασμού μεταστροφή του τελευταίου, από τη στομφώδη μίμηση του υψιπετούς ρομαντισμού της Χαλαρωμένης Λύρας (1891) στη γείωση του λαϊκού ιδιώματος και του αισθησιασμού των Τζυπρωτικών τραουδικιών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Υπό την αγγλικήν διοίκησιν η νήσος βεβαίως κρείττονας θα διέληθ ημέρας, οι κατεστραμμένοι λιμένες της θα επανορθωθούν και η γεωργία θα εμψυχωθεί προς όφελος των διοικούντων και των διοικουμένων»: «Η Κύπρος», *Αθηναίς* 16 (1879) 127.
2. Την επισήμανση βρήκα στο μικρό κείμενο του Κ. Χρυσάνθη, «Ο Στέφανος Μαρτζώκης και η Κύπρος», *Πνευματική Κύπρος* 31 (Απρ.1963) 263. Το 1963 συμπληρώνονταν πενήντα χρόνια από το θάνατο του Μαρτζώκη και ο Χρυσάνθης πήρε αφορμή από ένα άρθρο του Φ. Γιοφύλλη στη *Νέα Εστία* («Ο ποιητής Στέφανος Μαρτζώκης», τχ. 855, 15.2.1963, σ.226) για να μνημονεύσει το ποίημα του τελευταίου «Κύπρος», χαρισμένο στον Μαρκίδη. Με την ευκαιρία ευχαριστώ τον Λ. Ζαφειρίου που μου εξασφάλισε το σχετικό δημοσίευμα.
3. Ανάμεσα σε άλλες βιοεργογραφικές αναφορές βλ. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών Λεξικόν Κυπρίων* (2005), σ. 247-248· Κλ. Ιωαννίδης, *ΙΝΚΛ* (1986) σ.131-132· Α. Περνάρης, *Αναδρομές* (1980), σ. 89-95· Φ. Σταυρίδης, Λ. Παπαλεοντίου, Σ. Παύλου, *Βιβλιογραφία Κυπριακής Λογοτεχνίας* (2001) σ. 243-244.
4. Για τα πεζά του βλ. Κυρ. Χαραλαμπίδης, «Το πεζογραφικό έργο του Γ. Μαρκίδη», *Πνευματική Κύπρος* 84 (1967) 333-335.
5. Είναι γνωστό ότι ο Α. Ιντιάνος, πολέμιος της ποίησης του Λιπέρτη, την οποία και θεωρούσε πεποιημένα αυθόρμητη, επομένως ψεύτικα λαϊκή, στράφηκε και εναντίον του Γ. Μαρκίδη, προσωπικού φίλου του ποιητή, τον οποίο και ειρωνεύθηκε ως «προλογιστή». Βλ. Α.Κ.Ι., «Δ. Λιπέρτη: Τζυπρωτικά τραούδια», *Αβγή* 2 (Μάιος 1924) 39-42.
6. Βλ. τον πρόλόγο του στα *Τζυπρωτικά τραούδια*, τ. Α', 1923, και τ. Γ', 1934.
7. Ν. Κλ. Λανίτης, «Αναμνήσεις από την παλαιάν Λευκωσίαν», *Κυπριακά Γράμματα* 183-184 (Σεπτ.-Οκτ. 1950) 279-282. Περισσότερα στο Κ. Νικολαΐδης, «Βασικές όψεις της ποίησης του Δημήτρη Λιπέρτη», *Πρακτικά Ημερίδας* 30.11.2007, *Λευκωσία* 2011, σ. 9-34
8. Α.χ. ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Κύπριοι ποιητές του μεσοπολέμου* (1987), σ. 49-52, έχει ως πρώιμο όριο του ποιητικού έργου του Μαρκίδη το 1920, επομένως δεν συμπεριλαμβάνει το προγενέστερο. Το ίδιο, αν και με ήσσονα γενικώς κριτική επάρκεια, ο Α. Περνάρης, «Ο Γεώργιος Μαρκίδης ως ποιητής», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 26, 28.6.1933. Βλ. και Λ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής* (1997).

«κιουλσαπά, η [τουρκ. gülsaba (περσ. gül zibâ)] όμορφο ρόδο (λουλούδι). “Χαίρολλα, κιουλσαπά μου” (Μιχ.)». Περισσότερο πιθανή φαίνεται να είναι, ίσως, η πρώτη ετυμολόγηση. Εξάλλου, από μια πρόχειρη αναζήτηση στο διαδίκτυο αλλά και σύμφωνα με πληροφορίες που μας έδωσαν οι τουρκοκύπριοι συγγραφείς Ιμπραχίμ Αζίζ και Γκιουργκέντς Κορμαζέλ, η λ. Gülsabah χρησιμοποιείται ως γυναικείο όνομα στην Τουρκία, στην Ινδία ή και αλλού. Μάλιστα υπάρχει και τραγούδι στα τουρκικά με τον τίτλο Γκιουλσαμπάχ.

Πιθανόν ο Β. Μιχαηλίδης να γνώριζε ότι το Gülsabah χρησιμοποιείται ως γυναικείο όνομα για Οθωμανίδες και ίσως να άκουσε από Τουρκοκυπρίους τη λέξη αυτή· ή ενδέχεται να είδε σε δημώδες κείμενο μια τέτοια έκφραση. Πάντως, σίγουρα γνώριζε από την προφορική παράδοση το δημώδες άσμα της οθωμανοκρατίας «Τραγούδι του Χριστοφή και της Εμινές», στο οποίο ο «Ρωμιός» Χριστοφής αποκαλεί τη μουσουλμάνα αγαπημένη του «κιουλ Εμινέ», προσθέτοντας ανάλογες τρυφερές προσφωνήσεις: «Αχ Εμινέ, κιουλ Εμινέ, λαμπάδα καφουρένη» ή «Α, Εμινέ, κιουλ Εμινέ, τζαι τρυφερόν μ' αγρέλλιν». Έτσι, ίσως να έβαλε σκόπιμα τον ποιητικό ήρωά του, τον οθωμανό αγά της Λεμεσού, να προσφωνεί τη Χιώτισσα Ελένη με ένα τουρκικό όνομα ή με μια τρυφερή προσφωνήση στα τουρκικά, για να εκφράσει την αγάπη του και παράλληλα να της προσδώσει οθωμανική ταυτότητα. Δεν αποκλείεται, όμως, ο οθωμανός αγάς να είχε «βαφτίσει» τη χριστιανή σκλάβια του με ένα τέτοιο όνομα, καθώς μάλιστα η δεύτερη αιχμάλωτη Χιώτισσα που αναφέρεται στο ίδιο ποίημα, η Άννα, αποκαλείται Αϊσιέ στο οθωμανικό της περιβάλλον. Βέβαια, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν ο Β. Μιχαηλίδης είχε τέτοια πληροφόρηση από την προφορική παράδοση. Από την άλλη, δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι αρκετές από τις γυναίκες του λαού, που αποστήθιζαν το πολύστιχο αυτό ποίημα, το γνώριζαν και το τιτλοφορούσαν με την προσφωνήση αυτή («Η Κιουλσαπά») και όχι με τον κανονικό τίτλο του («Η Χιώτισσα...»). Αν η αιχμάλωτη Ελένη είχε ασκήσει τέτοια γοητεία στον οθωμανό αγά, ώστε αυτός να την αποκαλεί με ένα όνομα το οποίο παραπέμπει στο πρωινό και ολόδροσο τριαντάφυλλο που δεν το έχει αγγίξει ο ήλιος, με ανάλογο τρόπο η υπόδουλη χριστιανή συγκίνησε με την περιπέτειά της τον γυναικείο πληθυσμό, που θέλησε να προβάλει την προσωινμία «Κιουλσαπά», ίσως και ως υπόμνηση για το ότι η Χιώτισσα, ως αμάλαγο ρόδο του πρωινού, δεν υποτάχθηκε στην ερωτική επιθυμία του αλλόθρησκου κατακτητή. Α. Π.

IV. *Επίγραμμα του Νικολάου Ι. Ξιούτα για τον Βασίλη Μιχαηλίδη.* Σύμφωνα με πληροφορίες που μας έδωσε η κυρία Αγγελική Ξιούτα-Ιορδάνου, ο αείμνηστος πατέρας της, ο φιλόλογος και συγγραφέας Νικόλαος Ι. Ξιούτας (1901-1984), έγραψε σε αρχαιοπρεπή γλώσσα και ένα επίγραμμα για τον «Όμηρο της Κύπρου», όπως συνήθιζε να αποκαλεί τον Βασίλη Μιχαηλίδη. Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο Ν. Ξιούτας ήταν από τους βασικούς συντελεστές της έκδοσης των *Ποιημάτων* του Β. Μιχαηλίδη, που έγινε για λογαριασμό του Δήμου Λεμεσού (1960)· ο ίδιος προλόγισε την έκδοση αυτή. Μεταγράφουμε από αυτόγραφο του Ν. Ξιούτα τόσο το ανέκδοτο επίγραμμα όσο και την απόδοσή του στη νεοελληνική από το ίδιο:

18. Στὸν ἔθνικὸ μας ποιητὴ Βασίλη Μιχαηλίδη
Ἐπίγραμμα - Ἐλεγείο

Ἑλλάδα Κύπρον ἔφηνας αἰείδων τοῖσιν ἔπεσιν
Φῶς δ' ὁμοεθνεῖσιν εἶ λαμπάδα χειρὶ λαβῶν.
Τοῦνεκα σῆμα τόδε στήσαντες σῆ μνήμη γε
γέρας αἰεὶ ἱερὸν ἔμμεναι εὐχόμεθα.

Μὲ τὰ τραγούδια σου ἔδειξες τὴν Κύπρον μας Ἑλλάδα
κ' εἶσαι κρατώντας τὸν πυρσὸ φῶς στοὺς ὁμοεθνεῖς σου.
Γι' αὐτὸ σοῦ στήσαμεν ἐδῶ τρανὸ ἀναθυμητάρι,
ποῦ εὐχόμεσθε αἰῶνια τῇ δόξᾳ σου νὰ ὑμνῇ.

Ο Ν. Ξιούτας παρακινήθηκε να γράφει το επίγραμμα αυτό ύστερα από επιστολή (από Λευκόνοικο, 16.10.1968) που του απηύθυνε ο Μάρκος Χ. Σπανός, δήμαρχος Λευκονοίκου στα χρόνια 1960-1985, με την οποία τον ενημέρωνε για την πρόθεση του Δήμου να ανεγείρει προτομή του ποιητή στη γενέτειρά του και του ζητούσε να τον συμβουλευσει για το τι θα μπορούσε να γραφτεί πάνω στη στήλη που θα υποβάσταζε την προτομή: Ελλόγιμε Κύριε, / Προκειμένου λίαν συντόμως να ανεγερθή στήλη εφ' ἧς θα τοποθετηθῆ ἡ προτομή του εθνικού μας ποιητοῦ Βασιλῆ Μιχαηλίδη, παρακαλούμεν ὅπως, ευαρεστούμενοι, ἔχουμεν τὴν γνώμην ὑμῶν περὶ τοῦ τι πρέπει να γραφῆ ἐπὶ τῆς στήλης. Ευχαριστοῦντες υμᾶς, διατελούμεν, / Μετὰ τιμῆς / Μ. Χ. Σπανός / Δήμαρχος.

Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ δημοσιευμένη φωτογραφία (βλ. Γ. Κατσούρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης, ἡ ζωὴ και τὸ ἔργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, σ. 186), ἡ προτομὴ του ποιητῆ, που φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ τὸν γλύπτη Γιώργο Κυριάκου, στήθηκε μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν του Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στο Λευκόνοικο (δηλ. κοντὰ στο πατρικὸ σπῆτι του Β. Μιχαηλίδη). Ἡ μακρινὴ λήψη τῆς φωτογραφίας δεν μας ἐπιτρέπει να διαπιστώσουμε αν τὸ παραπάνω ἐπίγραμμα του Ν. Ξιούτα εἶχε σκαλιστεῖ πάνω στη στήλη. Τα ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς ἐπρόκειτο να τελεστοῦν ἀπὸ τὸν ἀρχιεπ. Μακάριο το καλοκαίρι του 1974, ἀλλὰ ματαιώθηκαν ἐξαιτίας τῶν γνωστῶν τραγικῶν γεγονότων. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας ἔδωσαν ὁ κ. Λούης Ἀθανασίου, γραμματέας του Δήμου Λευκονοίκου, και ὁ κ. Μιχάλης Κτίστης, ἀπόγονος του Β. Μιχαηλίδη, ἡ προτομὴ αὐτὴ (σημαδεμένη ἀπὸ πυροβολισμοὺς τῶν εἰσβολέων, ἀφοῦ οἱ Τούρκοι θεώρησαν ὅτι παρίστανε κάποιο ἥρωα ἢ τὸν Γ. Γρίβα) βρίσκεται σήμερα στα χέρια τῶν κατακτητῶν, που ζητοῦν υπερβολικὰ οικονομικὰ ἀνταλλάγματα για τὴν παραχώρησή τῆς. Ευχαριστοῦμε τὴν κυρία Ἀγγελικὴ Ξιούτα-Ιορδάνου, ἡ οποία μας παραχώρησε τόσο τὸ ἐπίγραμμα του Ν. Ξιούτα ὅσο και τὴν ἐπιστολὴ του δημάρχου πρὸς τὸν πατέρα τῆς. Ευχαριστοῦμε και τοὺς κυρίους Λ. Ἀθανασίου και Μ. Κτίστη για τὶς πληροφορίες τοὺς. Λ. Π. - Κ. Ι.

V. Σύμφωνα με προφορικὴ πληροφορία τῆς κ. Στέλλας Πισύρη-Ἀνδρονίκου, ἡ Μαρούλα, πρωτότοκὴ κόρη τῆς Στυλιανῆς Πισύρη, γεννήθηκε τὸ 1909 (και ὄχι ἀπλῶς «λίγο μετὰ τὸ 1900» ὅπως εἶχε σημειωθεῖ στὴν ἐργασία του Λ. Παπαλεοντίου «Οἱ τελευταῖες στιγμὲς του Β. Μιχαηλίδη. Ἡ μαρτυρία τῆς Στυλιανῆς Πισύρη και ὁ Γεώργιος Στρέιτ», *Μικροφιλολογικά* 33 (Ἀνοῖξη 2013) 25-28: 27. Ἐπομένως ἡ ἴδια ἡ Στυλιανὴ Πισύρη θα πρέπει να γεννήθηκε στα χρόνια του 1880, ὅπως εἶχει υπολογιστεῖ χοντρικὰ στο παραπάνω δημοσίευμα.

VI. Για τὸ Χαρ. Μ. Ἄζινο. Στα τελευταῖα *Μικροφιλολογικά* (τχ. 33, 2013, σ. 59) γίνεται ἀναφορὰ στον ποιητάρη Χαρ. Μ. Ἄζινο, ὁ οποίος καθ' ὁδὸ πρὸς τὴν Αὐστραλία τὸ 1957 [γρ. 1956], «ὅταν ἐφθάσε στο λιμάνι του Πειραιᾶ, πρῶτο σταθμὸ του ταξιδιοῦ του, ἀποβιβάστηκε να σεριανίσει στὴν πολιτεία, ντυμένος με τὴν παραδοσιακὴ βράκα και με τὸν ἀρειμάνιο μύστακά του. Ἐνας αστυνομικὸς, θες ἀπὸ τὴν περιβολὴ του θες ἀπὸ τὸ περίεργο ὄφος του, τὸν ἐξέλαβε ἴσως για Τούρκο, τὸν πλησίασε κα του εἶπε να τὸν ἀκολουθήσει στο αστυνομικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς...».

Δε γνωρίζω αν ὁ Ἄζινος εἰδικὰ κατὰ τὸ ταξίδι του αὐτὸ ἔτρεφε ἢ ὄχι «ἀρειμάνιο μύστακα», γνωρίζω ὅμως ὅτι ὁ ἀείμνηστος φίλος μου Ἄζινος ὡς ποιητάρης (1924 κ.ε.) δεν υπῆρξε ποτέ βρακάς, ἀλλὰ βράγκος. Εἶναι γνωστὸ μάλιστα ὅτι κατὰ τὶς διακινήσεις του χρησιμοποιοῦσε «μοτόρα». Τίποτε δε γνωρίζουμε, βέβαια, για τὴν ἀμφίεσή του Ἄζινου ὡς νεαροῦ καμηλάρη κοντὰ στον ἀδελφὸ του (που διέμενε τότε στὴ Λάπηθο), οὔτε ἀργότερα ὡς μεταλλωρῆχος στο Μαυροβούνι (μεταπολεμικὰ). Κ. Γ. Γιαγκουλλῆς

VII. Ὁ Γιάννης Βιολάρης μᾶς ενημέρωσε για τὸ παρακάτω ἀθησαύριστο δημοσίευμα του ἀείμνηστου Φοῖβου Σταυρίδη, που θα πρέπει να προστεθεῖ στὴν ἐργογραφία τῆν οποία εἶχε συντάξει σε μεγάλο βαθμὸ ὁ ἴδιος ὁ Σταυρίδης (βλ. *Μικροφιλολογικά* Τετράδια αρ. 13, 2013, σσ. 35-42): Ph. Stavrides, «M. L. Santamas: A bibliography», *The Numismatic Report / Το Νομισματικὸ Δελτίο τῆς Κυπριακῆς Νομισματικῆς Ἐταιρείας / Cyprus*

Numismatic Society 28-30 (1997-99) 43-47. Επίσης, ο Γιώργος Μύαρης μάς υπέδειξε ότι θα πρέπει να προστεθεί και το παρακάτω δημοσίευμα: Φοίβος Σταυρίδης, «Ένας αιώνας κυπριακής λογοτεχνίας. Αλέξη Ζήρα: Όψεις της κυπριακής πεζογραφίας 1900-2000», *Διαβάζω* 522 (Οκτ. 2011) 62-65. Εξάλλου, στα δημοσιεύματα για τον Φ. Σταυρίδη να προστεθεί και το: Γ. Μύαρης, «In memoriam. Φοίβος Σταυρίδης (Λάρνακα, 1938-2012)», *Η Αυγή*, 11.3.2012.

VIII. Στο κείμενο του Σάββα Παύλου «Γύρω από την τέχνη». Ένα κείμενο του Παναγή Λεκατσά», που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* (αρ. 33, Άνοιξη 2013, σσ. 59-61) ο δαίμων του ηλεκτρονείου δεν επέτρεψε την εμφάνιση των υποσημειώσεων. Έτσι, δημοσιεύονται εδώ. Σε αγκύλες αναφέρεται η σελίδα, ο αριθμός της γραμμής και η λέξη στην οποία έπρεπε να υπάρχει ο αριθμός της υποσημείωσης.

1. «Γύρω από την τέχνη. Ανέκδοτο κείμενο του Παναγή Λεκατσά», *Κυπριακός Λόγος* (Λευκωσίας) 31 (Ιαν.-Φεβρ. 1974) 1-9. Για το θέμα των ανεκδότων κειμένων του Λεκατσά βλέπε και *Καινούρια Εποχή* (Αθήνας) 3 (Φθινόπωρο 1976) 2-31: «Ανέκδοτα κείμενα του Παναγή Λεκατσά» [σ. 59, γραμμή 7, κείμενο: 1946-1947].

2. Βλ. και Αντρέα Λεντάκης, *Παναγής Λεκατσάς θεμελιωτής της εθνολογίας στην Ελλάδα*, ανάτυπο από το περ. *Άνθρωπος* (όργανο της Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος) 3.1 (Ιαν. 1976) 179. Βλ. ακόμη, Ανδρέας Λεντάκης, «Βιβλιογραφία για τον Παναγή Λεκατσά», *Ουτοπία* 20 (Μάιος-Ιούν. 1996) 192. Και στις δύο βιβλιογραφίες ο κοινός τίτλος και των τριών επιφυλλίδων αναφέρεται: «Η τέχνη και τα προβλήματά της». Αυτοψία απέδειξε ότι ο τίτλος της εφημερίδας είναι: «Η τέχνη και τα προβλήματά μας». Ο τίτλος που καταγράφει ο Λεντάκης συνάδει με το περιεχόμενο των επιφυλλίδων. Ίσως ο Λεντάκης, που είδε το αρχείο του Λεκατσά, να βρήκε διορθωμένο τον τίτλο, ίσως να είχε και άλλη πληροφόρηση ότι αυθαίρετα άλλαξε ο τίτλος προς το πιο αγκιτατόρικο, άμεσο και λαϊκιστικό, σύμφωνα με τη γραμμή της εφημερίδας, ή ακόμη να συναίνεσε και ο ίδιος ο Λεκατσάς, μέσα στο πνεύμα της τότε έντονης αντιπαράθεσης, και αργότερα το διόρθωσε [σ. 60, γραμμή 47, κείμενο: 1947, σ. 2].

3. Για την επιφυλλιδογραφική πλευρά του Λεκατσά βλ. Τάσου Βουρνά, «Ο Λεκατσάς επιφυλλιδογράφος», *Διαβάζω* 166 (22.4.1987) 23-24 [αφιέρωμα στον Λεκατσά], [σ. 61, γραμμή 20, κείμενο: 46, περίπου, κείμενα].

4. Βλ. και Γιάννης Μηλιός, «Η κριτική του Λεκατσά στον Κορδάτο και η σημασία της», *Ουτοπία* 20 (Μάιος-Ιούν. 1996) 161-175 [σ. 61, γραμμή 35, κείμενο: (Αθήνα 1954)]. Σ. Π.

IX. Κ. Δανόπουλος, *Η παρέμβαση του Ανδρέα Κάλβου στη θεολογική διαμάχη Frederick Nolan-Thomas Falconer* (τέλος 1818), Αθήνα, «Ροεμα», 2013, σελ. 105: Αυτοτελές συμπίλημα, ή Ας στρίψουμε κι άλλο το μαχαίρι στις πληγές της αμαρτίας.

Το παραπάνω «συγκολλητικό» βιβλιαράκι του Κ. Δ., «αφιερωμένο» τρόπον τινά (κατά το «αφιερωμένο εξαιρετικό» του Δ. Σαββόπουλου, υποθέτω) στον υποφαινόμενο, επιβεβαιώνει πλήρως όσα διατύπωσα και ανέφερα σε παλιότερη εργασία μου (Κυριάκος Ιωάννου, «Άδημοσίευτη εργασία του Αντώνη Κ. Ιντιάνου για την παρέμβαση του Ανδρέα Κάλβου στη διαμάχη ανάμεσα στους Frederick Nolan και Thomas Falconer», *Άνευ* 30, Φθιν. 2008, σσ. 47-56), ότι, δηλαδή, πρόκειται για «επαυξημένη αναμόχλευση (τόσο από άποψη δομής όσο και από άποψη περιεχομένου) της αδημοσίευτης εργασίας του Α. Ιντιάνου».

Δυστυχώς για τον ίδιο τον Κ. Δ. και τον διαχρονικό πανικό του, οι λογής άσχετες σοφιστείες του δεν αποσειούν την αιτιολογημένη μομφή για ανενδοίαστη απόκρυψη και οικειοποίηση, από μέρους του, του πνευματικού μόχθου του Α. Ιντιάνου. Ο Κ. Δ. έχει αντιληφθεί, εδώ και καιρό, ότι η αποκαλυπτική εργασία μου στο *Άνευ α*) θα τον περιμένει σε κάθε (πανεπιστημιακή) γωνιά στην οποία θα επιδιώκει να εμφιλοχωρήσει ή να στερώσει (αφού *scripta manent*), β) θα αποτελεί, πλέον, «συμβιωτικό» κομμάτι του δικού του βιογραφικού σημειώματος, τη σκιά του. Μένει να τον καμαρώνουν οι διάφοροι (καλβικοί και άλλοι) φίλοι του. Κ. Ι.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΙΔΙΩΜΑ

Παντελής Κακολής (γενν. 1933)

Θεά της ομορτιάς

Στον τόπον που γεννήθηκα
τζαι πρωτοείδα φως,
αντρώθηκα τζαι γίνηκα
τζ' άρκοντας τζαι φτωχός.

Στην σκέψην ήμουν άρκοντας,
φτωχός εις τον ππαράν,
μα 'εν έμεινα χάσκοντας,
είχα πολλήν χαράν.

Γιατί άμα εσκαπούλ' εψα
τζ' είπα να 'ρωτευτώ,
με το μυαλόν μου εδούλεψα
καλά να πορευτώ.

Η ποίηση εστάθηκην
στα φύλλα της καρτιάς
τζαι στην ζωήν εφάνηκην
θεά της ομορτιάς.

Επίκαιρο

Στην Κύπρον για πολλύν τζαιρόν
το χώμαν έτρων το νερόν,
κατά δική μας γνώμην,
ώσπου στην θόλην του μυαλού
ήρτεν το τζύμμαν του γιαλού
τζαι χάλασεν την δόμην.

Το ρέμαν άμα το θωρείς
τζ' εν κάμνεις τζείνον που μπορείς
για να το αντικόψεις,
'εννά σε πάρει να χαθείς
τζ' εν θα μπορέσεις να σταθείς
νούσιμα να προκόψεις.

Αντώνης Πιλλάς (γενν. 1950)

Όπως το παλιόν κρασί

Τζ' αν διαβαίνουσι οι γρόνοι
τζ' αν μου φάασιν οι πόνοι
την καρτιάν μου την μισήν,
η ζωή 'εν τζαι τελιώννει,

τζ' η αγάπη δυναμώννει
όπως το παλιόν κρασί.

Όσπου να 'ρτει τζείν' η μέρα
σγοιαν την σκόνην, τον αέραν
'πού το κόσμον να χαθώ,
τζαι την νύχταν τζαι την μέραν,
κάτασπρή μου περισσότερα,
θέλω δίπλα σου να ζώ...

Ανάρχοι

Οι πκιο πολλοί μας με τους ππαράες
μιάλοι γενούμαστιν μασκαράες·
ανάρχοι ξέρουσι να ξεοδεύκουν
τζαι ττεμενάες να μέν γυρεύκουν.

Μάνα χαροκαμένη

Καρτιά της μάνας πούθαπεν
παιδίν με νύχταν μοιάζει,
π' όσον οι ώρες τζ' αν περνούν
η μέρα (δ)εν χαράζει.

Τάσος Αριστοτέλους (γενν. 1955)

Αν εξούσεν ο Σουρής

Έθελα να 'σουν, θκειε Σουρή,
δαμαί σε τούντα χρόνια,
'εννά στουπώνναν σίουρα
τζαι σέναν τα πνεμμόνια.

Ήρτασιν ούλα διονωτά
όπως μάς τα ελάες,
εγίνην ο τουνιάς σκατά
με μυρωδικιές μιάλες.

Για τούντους κλέφτες σου λαλώ
που κλέψαν τα πουντζιά μας,
εππέσαν σαν τους γέρακους
τζαι τρώσιν τα βλαντζιά μας.

Έθελα να 'χα, θκειε Σουρή,
της πέννας σου χαίριν,
θα κάθισκα στον τόπον του
τον πάσα έναν φτείρην!

Επίκαιρο

Βάλλουν φόρον πά' στον φόρον
'εννά μας τα πιάουν ούλλα,
τζ'αι τες τσούρες με τα ρίφκια
τζ'αι τον γάρων με την μούλα.

Για να σώσουσιν, λαλούσιν,
τούντον δύσμοιρον τον τόπον,
πρέπει πρώτα να μας χτάρουν,
ξέρουσιν καλά τον τρόπον.

ρ

Βάκης Λοϊζίδης (γενν. 1965)

Οι ρίζες

Οι ρίζες διαφέρουσιν
Το τέρτιν που τραβά
η καθεμιά μέσα στο χώμα
μεινίσκει μυστικόν
εκτός τζ' αν το 'μολοήσει
ερπετόν, που 'τυχεν να το ζήσει
'Εν' ρίζες που ξαννοίουνται
'Εν' άλλες πόν' ταμένες
στον κάτω δρόμο
Αλίμονον σε τζείνες
που βρίσκουν ομπρός τους ρότσον
Φτύνουν γαίμα να τον 'ποφούον
Εμάθασιν να μάχουνται
μέραν νύχταν για την ζήσην τους
Η καθεμιά με την παρπατησιάν της
Η καθεμιά με το κχισμέτιν της
Ξέρουσιν πως σ' ούλην την ζωήν τους
μόνον έναν ποιήμαν 'εννά γράψουν.

Τα λιονταρούθκια

Στην Βουκολίδαν εσκαλίσασιν
δκυο λιονταρούθκια πά' στην πέτρα
Στην ίδια πέτραν εσκαλίσαν δκυο
σταυρούς
τζ' ανάμεσά τους εβάλαν μιαν ροζέτα
Τα ίδια λιονταρούθκια είδα τα
τζ'αι πάνω σ' έναν καμπαναρκόν
Εμοιάζασιν με λούτρινα
έθελες να τα σφιξεις
αντιδικούσαν με την εικόνα
που τα 'θελεν βασιλιάδες δυνατούς

Θωρώντας τα μια γερόντισσα
στην πόρταν της Φανερωμένης
είπε μου πως έν' βενετσάνικα
τζ'αι πως κανένας 'εν ιξέρει
πόσες φύσεις κρύβουον
τα λιονταρούθκια τζ' οι αθθρώποι.

ρ

Χρήστος Αργυρού (γενν. 1972)

Μόνον για σας, ρε 'πέρκαλλες
Μόνον για σας, ρε 'πέρκαλλες, πιστεύ-
κω στον Θεόν
σγοιαν το καντούνιν της ζωής γυρόν,
τζ'αι δεν θωρώ
πως πέμπει τον Αρχάντζελον τζ'αι
παίρνει την ψυσήν μου
τζ'αι πάλαι σ' έναν νιούλλικον φυτεύκει
την τζ'αι ζω.

'Ετσι η ψυσή μου κατοικά μες σε κορ-
μίν τζουνοούκον
τζ'αι το παλιόν μου το κορμίν έν'
σγοιαν τ' αφκόν το βούρκον
τζ' έτσι ξανά μοιράζουμαι την νιότη
μου μιτά σας
τζ'αι σ'αίρουμαι τα κάλλη σας τζ'αι
πίννω την δροσιά σας.

Ακουαρέλα

Σμιλλούθκια, αλαθρήκες, σπαλαθκιές
τζ'αι νέφος τσα μιτσικουρίν να φεύκει
για την Αραγκιάν

Πράσινον αθασίν
τζ'αι πράσινον του πεύκου
τζ'ίτρινες αδροκουλλουπκιές λαψάνες
τζ'αι τόπους τόπους γκριζον του
θρουμπιού

Τζ'αι μια καμωματούσα αθασιά
μες στ' ασπρορόδινα της
να μας μιτσοκαμμά.

Ευχαριστώ σου, Πλάστη μου
που μ' έπλασες
μες σ' τούντα όρη, τούντα παραρά.